CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.G.
Coll. No. 760

Title Trptidipa

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 760 Subject: Vedanta.

Title: Tṛptidīp.

Author: Vidkyāraṇya Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 11·2" by 5·2" Extent: 51 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: —

देहार्थस्यश्रुतेरर्थमीहार्हंनिवारयन् पुमर्थौश्रुतुरोद्देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः १ नत्वाश्रात्मारतातीर्थ
विद्यारण्यमुनीश्वरौ क्रियतेतन्निदीपस्यचारब्धानंगुर्वनुग्रहात २ तन्निदीयारब्धंश्रकरणमारब्धमाणः
श्रात्मारतीतीर्थगुरुत्तस्यश्रुतिवाक्यानरूपत्वात्तद्वाक्येयांश्रुतिमादौपठति न्नात्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिछन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेत् १ न्नास्याः
श्रुतेरर्थनिश्चयःसम्यगत्रविचार्यते जीवन्मुक्तस्यायत्नित्रःसातेनविशदायते २

चिकीर्षितंग्रंथविचारंतत्फलंचदर्शयति न्नस्याश्रुतेरर्थनिश्चयस्तन्निदीयारब्धेग्रंथेःस्यात्मानंचेद्विजानीयादित्यादि
कायाःश्रुतेरर्थनिश्चयस्तात्पर्यसम्यक्त्रिचार्यते तेनार्थनिश्चयविचारेणजीवन्मुक्तस्यश्रुतिसिद्धायात्नित्रःसा
विशदायते स्पष्टीभवति २

परब्रह्मेत्यादिवियद्वायवित्यादिवाक्ययोजना। ब्रह्मेत्यस्यसमाधानंमारमानंपंचलक्षणमितिव्याख्यानलक्षणमुक्त्वा
सुरुषइतियदस्यार्थमन्निधातुंतउपोद्घातत्वेनसृष्टिंसंक्षिप्यदर्शयति। मायाब्रह्मसेनेति। प्रतिपाद्यमर्थंबुद्धौसंग
ह्यतदर्थमर्थांतरवर्णनमुपोद्घातः। अत्रमायाराद्देनचिदानंदमयब्रह्मप्रतिबिंबसमन्विता। सत्वरजस्तमोगु
णात्मिकाजगदुपादानभूताप्रकृतिरुच्यते। साचसत्वगुणस्यशुद्धिमाद्विधात्रिद्यमानाकारेणसा
मायाचाविद्याचभवतितयोर्मायाऽविद्ययोः प्रतिबिंबितेब्रह्मचैतन्यमेवेश्वरोजीवश्चेत्युच्यते। तदिदं
मायांब्रह्मसेनजीवेशौकरोतीतिश्रुतेस्तत्। कल्पितावेवजीवेशौताभ्यांसर्वंप्रकल्पितं॥३॥
तत्वविवेकाख्येग्रंथेश्रीमद्विद्यारण्यगुरुभिर्निरूपितं। चिदानंदमयब्रह्मप्रतिबिंबसमन्विता। तमोर
जःसत्वगुणप्रकृतिर्द्विविधाचसमत्वशुद्धिभ्यांमायाविद्येचतेमते। मायाबिंबोवशीकृत्यतांस्यात्सर्व
ज्ञईश्वरः। अविद्यावशगस्त्वल्पज्ञस्तैचिदानेकधा। साकारेणशरीरेणस्याद्ब्रह्मत्वंतथात्मनइति
दमभेवार्थंमनसिनिधायजीवेशावाभ्यांसेनकरोतिमायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीति। श्रुतिरपिब्रह्म
तोजीवेश्वरयोर्मायाकल्पितत्वमभ्युपगम्यब्रह्मजगन्नाम्नामेवब्रह्मकल्पितं॥३॥

तत्रकेनकियत्कल्पितमित्यतआह ईक्षणादीति। तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतिश्रुतमीक्षणादिय
स्यासेक्षणादिःस्वेनजीवेनात्मनाऽनुप्रवेक्ष्येतिश्रुतेःप्रवेशोतोयस्याःसाप्रवेशस्तांताईक्षणादिश्च
सोप्रवेशस्तांचेतिपश्चात्कर्मधारयः। सेयंसृष्टिरीश्वरेणकल्पता। जाग्रदादिर्यस्यसंसारस्या ऽ
सोजाग्रदादिःविमोक्षोमुक्तिःश्रुतोयस्यसविमोक्षांतःसंसारोजीवेनकल्पितस्तन्निमित्वा
दीक्षणादिप्रवेशांतासृष्टिरीशेनकल्पिता। जाग्रदादिविमोक्षांतःसंसारोजीवकल्पितः॥४॥
जीवस्येत्यर्थः। तेचजाग्रदादयइत्थंश्रूयंते सएवमायापरिमोहितात्मशरीरमास्थायकरोतिस
र्वेन्द्रियनयनादिविचित्रभोगैः सएवजाग्रत्तारित्यभिमेति। स्वप्नेसजीवःसुखदुःखभोक्तास्वमायया
कल्पितविश्वलोकेसुषुप्तिकालेसकलेविलीनेतमोभिभूतःसुखरूपमिति पुनश्चजन्मोत्तरकर्म
योगात्स्वजीवःस्वपितिप्रबुद्धःपुरत्रयेक्रीडतियश्चजीवस्तत्तत्तुजांतंसकलंविचित्रं जाग्रत्स्व
प्नसुषुप्तादिप्रपंचयत्प्रकाशते तद्ब्रह्माहमितिज्ञात्वासर्वबंधैःप्रमुच्यतइति॥४॥

एवंपुरुषशब्दार्थावबोधेयोगिनोऽस्मिन्नधिकारेऽनंपुरुषशब्दार्थमाह न्त्रात्माधिष्ठानेति। यःकूट
स्थासंगचिद्वपुरविकार्यसंगचिस्वरूपः। न्त्रर्मधिष्ठानन्तूतात्माऽमसदेहेंद्रियाद्यध्यासस्यन्त्रधिष्ठानन्तूतोऽधि
ष्ठानत्वेनवर्त्तमानः परमात्मात्मिसोऽसंगएवान्योनाध्यासतः न्त्रन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यध
र्मांश्चाध्यस्येत्याचार्यैर्निरूपितेनतादात्म्याध्यासेनासंगधीस्थजीवःस्वेनपारमार्थिकसबंधशून्यायतु

न्त्रात्माधिष्ठानन्तूतात्माकूटस्थासंगचिद्वपुः। न्त्रन्योन्याध्यासतोऽसंगधीस्थजीवोत्र पूरुषः॥५॥

जीवर्त्तमानोजीवःसन्नत्रास्मिंश्रुतोपुरुषइत्कथ्यते सवाच्ययंपुरुषःसर्वासुपूर्षुपुरिशय इतिश्रुत्या
पुरुषशब्दस्यकृत्यादितत्वात्पुरुषस्यैवपुरुषत्वात्पुरुषएवपूरुषःबुद्ध्यादिकल्पनाधिष्ठानंकूट
स्थचैतन्यमेवबुद्धीषतिविवर्तसेवेनत्रात्रजीवशब्दःसन्पुरुषशब्देनोच्यतइत्यभिप्रायः॥५

न्त्रत्रपुरुषशब्देनकेवलचिदात्मारूपोजीवएवोच्यतांकिमेनेनकूटस्थचैतन्येनाधिष्ठानन्नतेनेत्याशं
क्यांतस्यमोक्षाद्यवयितत्वसिद्धयेतदर्पित्वीकर्त्तव्यमित्याह साधिष्ठानइति साधिष्ठानोऽधिष्ठानेनकूट
स्थचैतन्येनसहितोजीवोविमोक्षादौविमोक्षस्वर्गादिसाधनानुष्ठानेऽधिक्रियते धिकारीभवतिनतु
केवलश्चिदात्मासःकुतइत्यत आह निरधिष्ठानेति न्त्रधिष्ठानरहितस्थारोप्यस्यलोकेऽदृष्टत्वादित्यर्थः

साधिष्ठानोविमोक्षादौजीवोऽधिक्रियतेनतु केवलोनिरधिष्ठानश्चिदात्मेतिःक्वाप्यसिद्धितः॥६॥
न्त्रधिष्ठानांशसंयुक्तंन्त्रमांशमवलंबते यदातदाहसंसारीत्येवंजीवोभिमन्यते॥७॥

वः६ इदानींसाधिष्ठानस्यैवतस्यसंसाराद्यवयितत्वंश्लोकद्वयेनविनज्यदर्शयति न्त्रधिष्ठानांश
संयुक्तमिति जीवोयदाधिष्ठानांशसंयुक्तंकूटस्थसहितंन्त्रमांशंचिदात्मासोपेतंशरीरद्वयमवलंब
तेस्वस्वरूपत्वेनस्वीकरोतितदाहंसंसारीत्येवमभिमन्यते॥७॥

त्रामांशस्येतियदापुनर्त्वंपदांशस्यदेहत्रयसहितस्यचिदात्मनस्यतिरस्काराभिप्यात्वज्ञानेनानादरणाद्५ धिष्ठानत्वधानताऽधिष्ठानत्वतस्यैवकूटस्थस्यस्वरूपत्वंजीवेनस्वीक्रियतेतदाऽहंचिदात्मासंगश्चा स्मीतिबुध्यतेजानाति ६ नचधिष्ठानचैतन्यस्यजीवेनस्वरूपत्वस्वीकारेचिदात्माऽहमसंगोस्मीतिबुध्य तश्चियद्भ्रतदनुपपन्नंस्यात्तत्रसंगचिदूपस्यकूटस्थस्याहंप्रत्ययविषयत्वानादिति शंकते ना

त्रमांशस्यतिरस्काराद्धिष्ठानत्वधानता यदातदाचिदात्माहमसंगोस्मीतिबुध्यते ६ ना संशेऽहेतिर्युक्ताकथमस्मीतिचेदत्रण एकोमुख्योऽवमुख्यावित्यर्थस्त्रिविधेहमः ए

संगइति त्रसंगेचिदात्मन्यविषयेहंप्रत्ययोनदृश्यतेयतोऽतःकथमहमस्मीतिजानीयात्कथम पीत्यर्थः मुख्ययात्मात्वंपदयविषयत्वाभावेपिलक्षणयातदस्मीतिविवक्षुरहंग्राह्यार्थतावक्षिनज ते ष्टच्विति त्रहमोहंग्राह्यस्येत्यर्थः ए

कीदृशोमुख्योऽर्थइत्याकांक्षायांतदर्शयति त्रन्योन्येति कूटस्थचिदात्मनयोःस्वरूपमन्योन्याध्यासेनैकंत्रा त्रमहंशब्दस्यवाच्यत्वेनमुख्यार्थोभवति त्वंपदकृतोमुख्यत्वमहंतत्राह तत्रमूढाइति यतइत्यध्याहार :तंत्रतस्मिन्त्रविविक्तेकूटस्थचिदात्मनयोःस्वरूपेयतोविवेकज्ञानशून्यैःसर्वैरयमहंशब्दःप्रयुज्यतेऽ तोस्यमुख्यत्वमित्यर्थः १० इदानीममुख्यार्थोद्दर्शयति इत्थमिति त्रात्मानात्मकूटस्थोपन्येकमहंशब्दा

त्रन्योन्याध्यासरूपेणकूटस्थात्मनयोर्वपुः एकीकृत्यत्वंमुख्यस्तत्रमूढाःप्रयुंजते १० इत्य त्मानात्मकूटस्थावमुख्योतत्रतत्त्ववित् पर्यायेणप्रयुक्तेऽहंशब्देलोकेचवैदिके ११ छे

र्थत्वेनयदाविवक्षितौतदाऽमुख्यार्थौभवतः त्रनयोरमुख्यत्वेकारणमाह तत्रेति त्रत्रायियतइ त्यध्याहारः तत्रविद्यतस्तत्रनयोःकूटस्थचिदात्मनयोरहंशब्देलोकेलौकिकेवैदिकेचव्यवहारेपर्याये णप्रयुंक्तेइतियोजनात्रयंभावः चिदात्मासककूटस्थयोरविविक्तरूपस्यसर्वजनव्यवहारविषयत्वान्मु ख्यार्थत्वं विविक्तरूपत्वस्यतुकतिपयजनैःकदाचिदेवमवहियमाणत्वादमुख्यार्थत्वमिति ११ छे

पर्याणद्वयुक्तेऽस्मिन्नेवार्थेऽपपंचयति प्रतियन्ति:सोकर्यायश्लोकद्वयेन:लौकिकेत्यादिना बुद्धौनिशानहंगछा मीत्यादिकेलौकिकव्यवहारेकूटस्थाविद्याभासंविविच्यतमेवाहंशब्देनविवक्षतिवक्तुमिच्छति १२ अयमे वबुध:शास्त्रीयदृष्टिनोवेदांतश्रवणजनितस्त्वंपदेकेवलेविद्याभासाहिविक्तेकूटस्थेऽसंगोहंविद्या भासोहमितिलक्षणयात्वंशब्दंपशुक्तेऽस्मत्तोलक्षणयाऽहंशब्दार्थतेनाहंपदव्यविषयत्वसंभावादसंगोहम

लौकीकव्यवहारेऽहंगछामीत्यादिकेबुध:विविच्यैवविद्याभासंकूटस्थात्मंविवक्षति १२ न्नसंगोहंविद्या त्माहमितिशास्त्रीयदृष्टित:त्वंशब्दंपशुक्तेऽयंकूटस्थेकेवलेबुध: १३ ज्ञानीताऽज्ञानितेत्वात्मानात सम्यैवनचात्मन: तथाचकथमाभास:कूटस्थोस्मीतिबुध्यतां १४

स्मीतिज्ञानमुपपद्यतइत्यभिप्राय: १३ ननुदृश्याभासकूटस्थावहंशब्दस्यामुख्यार्थौविरुद्धौतयोर्मध्ये कूटस्थ:किमज्ञाननिवृत्तयेऽसंगोस्मीतिज्ञानायकिंवाविद्याभास: नताबत्कूटस्थ:तस्यासंगचिद्रूपत्वे नज्ञानित्वाज्ञानित्वयोरनुपपत्तेरतश्चिद्याभासस्यज्ञानित्वादिकंवक्तव्यंतथासतिकूटस्थाच्चिद्या भासोहंकूटस्थोस्मीति,ननुकथमर्हतीतिशंकते ज्ञानितेति १४

तस्यकूटस्थादन्यत्वमेवाऽसिद्धमितिपरिहरति नायमितित्रोषयन्निमाह भ्राभासत्वस्यमि यभ्रानस्यमुख्याभासस्यग्राह्यांशस्यसत्यमेवतत्वंतदितिभाव: १५ ननुविद्याभासस्यमिथ्यात्वेनदृश्यंश्रियं तंकूटस्थोस्मीतिज्ञानमपिमिथ्यास्यादितिशंकते कूटस्थइति कूटस्थत्वरूपातिरिक्तस्यद्रव्यस्यापिमि थ्यात्वात्रूपगमात्तन्मिथ्यात्वमस्माकमिष्टमेवेतिपरिहरति नेतिति उक्तमर्थंदृष्टांतेनसाधयति न

नायंदोष:श्विद्याभास:कूटस्थैकस्वभावत्वात् भ्राभासत्वस्यमिथ्यात्वाकूटस्थत्वावशेषणात् १५ कूटस्थोस्मीतिबोधोपिमिथ्याचेन्नेतिकोवदेत् नहिसत्यतयाभ्रांरज्जुसर्पधीविसर्पणे १६ तादृ शेनापिबोधेनसंसारोविनिवर्तते यस्मात्तुरूपोहिबलिरित्याहुर्लोकिकजना: १७

हानि रज्ज्वाकल्पितस्यसर्पस्यगत्यादिकमपिवस्तुनोवास्तवनांगक्रियतयायानिवृत्तिरितिभाव: १६ ज्ञानस्यमिथ्यात्वेतेनसंसारनिवृत्तिर्नस्यादित्याशंक्यनिवर्त्तस्यसंसारस्यापिनयात्वान्निवृत्तिरूप पद्यतेस्वप्नदृश्यनिनज्ञानेनानिवृत्तिवदित्यभिप्रायेण हतादृशेनापीति तत्रयादृशेयस्मात्तादृ शोबलिरितिलौकिकीगाथांसंवादयति यस्मात्तुरूपोहीति १७

उपपादितमर्थमुपसंहरति। तस्मादिति। यस्मात्कूटस्थएवविद्वान्नास्मन्निजंस्वरूपंतस्मात्तैलुठपशुवदेव। कूटस्थेनसहनभिद्वान्नास्तंकूटस्थंमिथ्यानूतास्मद्विविच्यलक्षणयाकूटस्थोऽस्मीत्यवंगंनुशक्नोतीत्यन्वयेणाक्षरार्थःकथितः॥१८॥एवंपुरुषोस्मीतिपदद्वयंव्याख्याय

तस्माद्विद्वान्नासपुरुषःसकूटस्थोविविच्यतं कूटस्थोस्मीतिविज्ञातुमर्हतीत्यन्वयः॥१८॥
न्नसंदिग्धाविपर्यस्तबोधेदेहात्मनोह्यते। तदद्वैतेतिनिर्णेतुमयमित्यन्निधीयते॥१९॥

अयमन्निधयाऽयमितिपदद्वयंव्याख्यायमाह॥न्नसंदिग्धेति॥लौकिकानांयस्मिन्देहरूपेन्नात्मनि
शमसंशयविपर्ययरहितोयमस्मीतिबोधोयदयदुपजायते॥न्नत्रयत्प्रत्यगात्मनिविषयेतदत्रया
विद्वज्ञानमुक्तिसिद्धयेसंपादयितुंनिर्णेतुमयमित्यन्निधीयतेऽत्रेतिशेषः॥१९॥

देहशब्देवबोधस्यमोक्षसाधनत्वेन्नाचार्यवाक्यंविवृणोति देहात्मेति। न्नहंमनुष्यइतिदेहात्मविषयोबद्ध
प्रत्ययोयथैवंप्रत्यगात्मन्येवदेहएवन्नात्मेत्येवंदेहात्मज्ञानापबाधनेनब्रह्माहमस्मीतिज्ञानयंसज्जायते
सविद्वान्नेहन्नपिमोक्षेदारहितोपिमुच्यते संसारहेतोरज्ञानस्यज्ञानेनाबाधितत्वान्निनावः॥२०॥न्नय

१५

देहात्मज्ञानवत्तज्ज्ञानंदेहात्मज्ञानबाधकं न्नात्मन्येवन्नवेद्यस्यसनेहन्नपिमुच्यते॥२१॥न्नयमि
मित्यपरोक्षत्वमुच्यतेवेत्यनुवर्तते स्वयंप्रकासचैतन्यमपरोक्षंसहायतः॥२१॥एम

मितिपदद्वयोगस्यान्निधायांतरंशंकते
न्नयमिति यथान्नयंघटइत्यादिप्रयोगेघटादिरूपस्यवस्तुनः न्नपरोक्षदृष्टंतथायमस्मीत्य
न्नापिनिन्नादः॥तदप्यस्माकमिष्टमेवेत्याह॥तदुच्यतामिति॥कुतस्तत्नन्नाह स्वयमिति साधनांतर
निरपेक्षतयाः वन्नासमानंचैतन्यंस्वबोधकान्नावबोधकान्नावान्नित्यमपरोक्षमिसस्मान्निरस्तसर्वत
दित्यर्थः॥२१

नत्वात्मनः स्वप्रकाशविद्रूपत्वेननित्यापरोक्षात्मरूपदृशमेयमितिपदद्वयीतात्पर्यविषयवर्णनांगीकारबला
दागतःआत्मनःपरोक्षविषयत्वंअपरोक्षविषयत्वंचवेदिक्यज्ञानाज्ञानाश्रयविषयत्वंचानुपपन्नमित्या
शंक्यदृशमस्वमर्वमुपपद्यतइत्याह।अपरोक्षमितिनेदमपरोक्षंचेतेकूटस्थंज्ञानमज्ञानमित्याहप
रंतुइदंहयंनित्यापरोक्षरूपेआत्मनिदृशमस्वस्यादित्यर्थः॥२२॥दृष्टांतंकृत्वादर्शयति।नवसंख्येति।परि

अपरोक्षमपरोक्षंचज्ञानमज्ञानमित्यदः।नित्यापरोक्षरूपेपिदृश्यंस्यादृशमेयथा॥२३॥नवसंख्याकृतज्ञानो
दृशमोविघ्नमात्रहा।नवेन्निदृशमोस्मीतिवीप्समाणीयितान्नव॥२३॥नज्ञातिनास्तिदृशमइतिस्वद
शमंनहा।अत्यावरीतदृज्ञानकृतमावरणंविदुः॥२४॥

विवेकज्ञानोदृशमस्तहातान्परिगणनीयान्नवसंख्याकान्वीप्समाणोपिसम्यक्त्वरूपान्नपिनात्यागुणनाकरोति
स्वात्मानंदृशमोहमस्मीतिनवेत्तिइत्यर्थः२३एवंदृशमेज्ञानेप्रदर्शतत्कार्यमावरणंदर्शयति।नज्ञाती
ति।तस्मादृशमःस्वंदृशमंमेतंदृशमोनज्ञातिनास्तीतिमन्वावक्तमस्यस्वव्यवहारस्यत्व
त्कारणंतदज्ञानकृतमज्ञानकार्यमावरणंविदुर्बुधाइतिशेषः॥२४॥ राम छे

तत्रात्मनज्ञानादिकंकमेणदर्शयति संसारासक्तेत्यादिना चतुर्भिः।स्वयंचिदाभासविषयसंयादनादिश्रमसक्तचि
त्तःसन्नकूटाचनश्रुतिविचारात्पूर्वंकदाचित्तत्वंपदस्यनिजरूपंस्वप्रकाशंचिदुपकूटस्थंस्वतआत्मानंनै
ववेत्तिनजानातीतियत्तदज्ञानं।चिदात्मविषयेप्रसंगेजातेकूटस्थोनास्तिनजातीतिमन्वाब्रूते।इदमज्ञा
नकार्यमावरणं।कूटस्थोऽस्तीत्याजानाऽभिधानवत्कर्तृत्वादिकमात्मन्यारोपयति।तस्यारोपस्यहेतुर्ई

संसारासक्तचित्तःसंश्चिदाभासःकदाचन।स्वयंप्रकाशंकूटस्थंस्वयंतत्त्वंनैववेत्त्ययं॥२५॥नजातिनास्ति कूटस्थइतिवक्तिप्रसंगतः॥कर्तास्नोक्ताहमस्मीतिविरुद्धंयंतियद्यते॥२६॥अस्तिकूटस्थइतिवक्तिपरोक्षंवेत्तिवार्तया।पश्चात्कूटस्थएवास्मीत्येववेत्तिविचारतः॥२७॥

हृदयग्रन्थिरित्याभासोविज्ञेयःपरेण बोधितःकूटस्थोस्तीतिजानातीदंपरोक्षंनानश्रवणादियदि
पाकवशात्कूटस्थोहमेवास्मीतिजानातीदमपरोक्षज्ञानंकूटस्थाऽसंगात्मज्ञानाऽनंतरंकर्तृ
त्वादिशोकजातंत्यजतीतियदयंशोकापगमः॥कृत्यंकर्तव्यंजानतृप्तंनिष्पादितंप्रायेणयं
फलजातंयासंतुष्टमितितुष्यतीयंसंतृप्तिरित्यर्थः॥२७॥

अज्ञानस्यैवकार्यविशेषंविक्षेपंदर्शयति नयामीति २५ इदमस्मात्सत्यांशनिवर्त्तकंपरोक्षज्ञानमा
हनमतइति २६ तस्यैवाज्ञानांशनिवर्त्तकमपरोक्षज्ञानंदर्शयति त्वमेवेति स्वेनपरिणतैर्नवत्रि:
सहस्वात्मानंगणयित्वात्वमेवदृशमोसीतिपदर्शितोऽहंदृशमोस्मीत्यपरोक्षतयाज्ञात्वाहर्षभाग्नो

नद्यांममारदृशमरतिशोचन्नरोदिति अज्ञानकृतविक्षेपंरोदनादिंविदुर्बुधा: २५ नमतोदृशमो
स्मीतिश्रुत्वाश्ववबनंतदा परोक्षत्वेनदृशमेवेत्तिस्वर्गादिलोकवत् २६ त्वमेवदृशमोसीतिगणयि
त्वापदर्शित: अपरोक्षतयाज्ञात्वाऽभूत्सेवनरोदिति २७ अथज्ञानावृतिविक्षेपविविधज्ञानकृत्य
: शोकादिगमदृश्मेनेयोजनीयाश्रिदात्मनि २८

तिरोदनंचत्यजति २७ एवंदृष्टांतमुक्त्वादृशमेपद
र्शितमवस्थात्रयकमन्त्रपदार्थांतिके आत्मन्यपितद्योजनायमित्याह अज्ञानावृतीति अज्ञानंवा
वृतिश्चविक्षेपश्चाविविधंज्ञानंचकृत्यंचेतिद्वंद्वसमास: २८

२९ हार्थांतिकेषूक्तमवस्थात्रयकमनुवदति अज्ञानमिति ३३ ननूक्तावस्थात्रयकस्यात्मधर्मत्वांगीकारेत
स्यकूटस्थत्वंव्याहन्येतेत्याशंक्याह नात्मावस्थाश्चिदाभासस्यैवनकूटस्थस्येत्याह अत्रावस्थाइति सर्वदा
कासावधारणमितिन्यायेननकूटस्थस्यैवेत्यवगम्यते आभासमात्रोपन्यासोवृथेत्याशंकनवृथाबंधमो
क्षकारित्वद्योतनफलत्वादुपन्यासस्येत्यभिप्रायेणाह तास्विमाविति किमाभासमात्रानाम्न्यविशेषेणबंधमो

कर्तृनोक्तेत्येवमाशंक्याह शोकजातंप्रमुंचति इत्येतदंशापरोक्षायेत्यंशमित्येवमुच्यते ३२ अ
ज्ञानमावृतिस्तद्विक्षेपश्चपरोक्षधी: अपरोक्षमति: शोकमोक्षस्तन्निर्निरंकुशा ३३ स
त्तावस्थाइमा: संतिचिदाभासस्यतास्विमौ बंधमोक्षौस्थितौतत्रतिस्रोबंधकृत: स्मृता:
३४ नजानामीत्यहंसीनव्यवहारस्यकारणं विचारशाणनावेनैकमज्ञानमीरितं ३५

हकारित्वंनेत्याह तत्रातिस्थूरेति अज्ञानावरणविक्षेपरूपास्तिस्त्रइत्यर्थ: आभासबंधनकारित्वदर्शना
दतिसूक्ष्मणमपिस्वरूपंप्रत्येकंकार्यप्रदर्शनेनस्पष्टीकुर्वन्नज्ञानस्यस्वरूपंतावद्दर्शयति नजानामि
नि अज्ञानत्वविचारस्यशाणनावसहितमुदासीनव्यवहारस्यकारणंनजानामीत्यनुद्रूयमानमज्ञानमी

त्व

आवृत्तिकार्यं दर्शयति। ब्रह्मार्गेति। ज्ञात्वोक्तप्रकारमविलंबयके वृत्तंतर्कणविचार्याऽनंतरं कूटस्थोनास्मिन्नातीतेवंरूपोविपरीतव्यवहारआवृत्तिकार्यमित्यर्थः ३६ विक्षेपस्यस्वरूपं तत्कार्यंचदर्शयति देहद्वयेति स्थूलसूक्ष्माख्यशरीरद्वयंयस्मिंस्तस्मिन्नाभासएवविक्षेपः

ब्रह्मार्गणविचार्यायनास्तीनोन्नतिश्चेत्सयो। विपरीतव्यवहृतिरावृत्तेःकार्यमिष्यते ३६॥
देहद्वयविभासरूपोविक्षेपईरितः। कर्तृत्वाद्यखिलःशोकःसंसारस्योऽस्यबंधकः ३७
॥ज्ञानमावृत्तिश्चैतेविक्षेपाद्बाध्यसिद्धये। यद्यप्यध्यास्यवस्थेतेविक्षेपस्येवनात्मनः ३८॥

बंधकोबंधहेतुःसंसारस्यकर्तृत्वाद्यखिलःशोकोऽस्यविभासस्यकार्यमितिशेषः कर्तृत्वादीत्यादिशब्देनभोक्तृत्वादयोगृह्यंते ३७ ननुसत्तावस्थाध्यासस्यैकरूपत्वेनतत्रावरणस्यविक्षेपोत्पत्तेःपुरास्थितत्वाद्विभासस्यचविक्षेपानंतरंपतितत्वान्नस्वस्थत्वानुपपत्तेरित्याशंक्याह ज्ञानमिति ज्ञानयोर्विक्षेपात्पुरास्थितत्वेपिनाऽवस्थात्वंतस्याःसंगत्यानावृत्त्यावलवत्त्वेनोपपत्तेःअतःपरिशेषाद्विभासावस्थात्वमेवतयोर्वक्तव्यमितिभावः ३८

स्वस्थावतोविक्षेपस्यतद्दानमज्ञानाद्वस्थात्वमिधानमनुपपन्नमित्याशंक्याविक्षेपाज्ञानेपितसंस्कारस्यतद्धेतुत्वाद्विक्षेपावस्थात्वाभिधानेनविरुध्यतइत्याह विक्षेपेति ततःकारणात्तयोस्तद्वस्थात्ववर्णनमविरुद्धमितियोजना ३९ नचघनिद्रसंस्कारात्सुषुप्तमज्ञानावस्थात्ववर्णनादरमधिष्ठानतयाघनिद्रब्रह्मावस्थात्ववर्णनमित्याशंक्याति घसंगान्नैवमितिपरिहरति ब्रह्मणीति ४० ननुब्रह्मण्यारोपितस्य

विक्षेपोत्पत्तितः पूर्वमपिविक्षेपसंस्कृतिः। अस्त्येवतद्वस्थात्वमविरुद्धंततस्तयोः ३९ ब्रह्मण्यारोपितत्वेनब्रह्मावस्थेइमेइतिः। नशंकनीयंसर्वासांब्रह्मण्येवाधिरोपणात् ४०
संसार्यहंविबुद्धोहंनिःशोकस्तृप्तइत्यपि जीवगाउत्तरावस्थाज्ञातिनब्रह्मगायदि ४१॥

त्वाविशेषेपिविक्षेपोत्पत्तेरकाजनाविनाशंसंस्कारित्वाद्यवस्थानांजीवाश्रितत्वेनानुभूयमानत्वान्नब्रह्मावस्थात्वमितिशंकते संसार्यहमिति संसारीकर्तृत्वादिधर्मवान्विबुद्धस्तत्त्वसाक्षात्कारवाञ्छिन्नशोकःकृतकृत्यःतृप्तोवक्ष्यमाणैरित्यादिजनितसंतोषवान्नैतस्मिन्नुत्तरावस्थाजीवगाजीवाश्रिताज्ञातिनब्रह्माश्रितेत्यर्थः ४१

एवंतर्ह्यज्ञानावरणयोरपि जीवाश्रितत्वेनानुन्मूल्यमानत्वाज्जीवावस्थात्वमेवेति परिहरति तर्ह्यज्ञइति। मद्
स्तीत्यनुभवानुन्नवेत्यर्थः ४२ ननुतर्ह्यज्ञानाश्रयत्वं ब्रह्मणः पूर्वाचार्यैः कथमुक्तमित्याशंक्याह तद्विवक्षां द
र्शयति अज्ञानस्येति ब्रह्मणोऽज्ञानाधिष्ठानत्वविवक्षयैव तदाश्रयत्वमुक्तमित्यर्थः नवड्डित्यादिकंदि

तर्ह्यहंब्रह्मसत्वज्ञानेमदस्तीतिनहि इतिपूर्वमवस्थेऽवगतेसतेजीवगेरवतु ४३ अज्ञान
श्रयोब्रह्मेत्यधिष्ठानतयाजगुः॥ जीवावस्थात्वमज्ञानान्निमानित्वादिषं ४३ ज्ञानक्षयेन
नष्टेस्मिन्नज्ञानेतत्कृताहतिः॥ नज्ञातिनास्तिचेत्येषाद्विविधापिविनश्यति ४४॥

वक्तयाजीवावस्थात्वमुक्तमित्याशंक्यस्वविवक्षांदर्शयतिजीवावस्थात्वमिति। ४३ एवंबंधहेतुभव
स्थात्रयंप्रदर्श्यविशिष्टस्वावस्थासुमध्येपूर्वोक्ताज्ञानावरणनिवृत्तिद्वारामुक्तिहेतुभवस्थाद्वयंदर्शयति
ज्ञानक्षयेनेति। मोक्षत्वापरोक्षत्वलक्षणेनज्ञानक्षयेनावरणकारणेऽज्ञानेनष्टेसतिनत्कृताहतिस्ते
नाज्ञानेनोत्पादितंनज्ञातिनास्तीतिनव्यवहारकारणंद्विविधमप्यावरणंकारणान्नावान्नश्यतीति ४४।

तृप्तिदीप-
२

राम०
५८

कस्मांशास्त्रकेननिवृत्तिरित्यपेक्षायामुन्नयंविवक्षयदर्शयति परोक्षज्ञाननइति कूटस्थोस्तीत्येवरू
पात्परोक्षज्ञानावदज्ञानस्यासत्वावरणकारणत्वंनिवर्त्तमिति कूटस्थोस्तीत्यपरोक्षज्ञानेनतु
कूटस्थोनज्ञातीत्येवंरूपावरणकारणत्वंनिवर्त्तते ४५ इहानीज्ञानस्यफलरूपावस्थाद्वयेच

परोक्षज्ञानतोनश्येदसत्वाद्वृत्तिहेतुता॥ अपरोक्षज्ञाननाश्यात्मज्ञानाद्वृत्तिहेतुता ४५ अज्ञ
ज्ञानावरणेनष्टेजीवत्वारोपसंभवात् कर्त्तव्यावित्तःशोकःसंसाराख्योनिवर्त्तते ४६ नि
वृत्तेसर्वसंसारेनित्यमुक्तत्वभासनात् निरंकुशात्मविज्ञानान्निःशोकोऽसमुद्भवात् ४७

थमावस्थामाह अज्ञानेति अज्ञानावरणेनिवृत्तेज्ञात्वावतिष्ठमानस्यजीवत्वस्यापिनिवृत्तत्वान्नित्यनि
कः कर्त्तव्यादिलक्षणःसंसाराख्यःशोकःसर्वोपिनिवर्त्ततइत्यर्थः ४६ एवंशोकापगमरूपामवस्थांदर्श्य
निरंकुशात्मविज्ञानलक्षणांद्वितीयांदर्शयति निवृत्तइति ४७॥

नचात्मानंवेदिजानीयादितिमंत्रव्याख्याने श्रुतत्वात्रद्विहायगधेऽज्ञानावस्थासन्नकनिरूपणंप्रकृतासंग तमित्याशंक्यात्मानंवेदिजानीयादित्यस्याःश्रुतेस्तात्पर्यनिरूपणशेषत्वेनात्रिहितत्वान्नप्रकृताऽसंगतेमि त्युक्तिवेत्यश्रुतितात्पर्यमाह। अपरोक्षेति। चिरात्रासनिर्ण्यरवस्थासन्नकमस्तितत्रापरोक्षज्ञानशोक निवृत्तिलक्षणमवस्थाद्वयंप्रतियादयितुमयंमंत्रः प्रवृत्तइत्यभिप्रायः॥४८॥ अपरमित्यपरोक्षत्वमित्यत्राय

अपरोक्षज्ञानशोकनिवृत्त्यास्येउक्तेऽमे। अवस्थेजीवगेवृतआत्मानंचेद्विजानीयादित्यत्रश्रुतिः॥४९॥ अय मित्यपरोक्षत्वमुक्तंतद्विविधंनवेत्। विषयस्वप्रकाशत्वाद्विधायोर्वंतरीक्षणत्॥५०॥

मितिपदेनात्मनोऽपरोक्षत्वमुच्यतइत्युक्तंतथास्तत्यःपरोक्षज्ञानविषयत्वमेवस्यान्नपरोक्षज्ञानविष यत्वमित्याशंक्यतदुपपादनायापरोक्षज्ञानविचजते॥ अन्नयमिति। द्वैविध्येकारणमाह। विषयेति। वि षयस्यचिद्रूपस्यात्मनःस्वप्रकाशत्वात्स्वव्यवहारेसाधनांतरनिरपेक्षत्वाद्धियाबुद्ध्याएवंस्वप्रका शत्वेनतरीक्षणंतत्वंतस्यविषयस्यात्मनोवलोकनाद्धेत्वर्थः॥५१॥

नवनुद्वैविध्यमेतावतापरोक्षज्ञानविषयत्वेकिमायतमित्याशंक्यविषयस्वप्रकाशत्वंपरोक्षज्ञानविषयत्वेविरो धिनभवतीत्याह। परोक्षेति। अपरोक्षस्यज्ञानकालेऽवपरोक्षज्ञानकालेपिविषयस्यब्रह्मणःस्वप्रकाशता स्वेवतत्रोपपत्तिमाह। ब्रह्मेति। यत्यगात्मन्ब्रह्मगोचरस्यज्ञानस्यकुतःपरोक्षत्वमित्याशंक्यत्यगंशाय हरणादित्याह। अहंब्रह्मेति। नन्विदंज्ञानंतमित्याशंक्यास्यज्ञांतत्वंकिबाधात्तुतयक्तनुज्ञेरवाहोस्विद्वा या

परोक्षज्ञानकालेपिविषयस्वप्रकाशता। समाब्रह्मस्वप्रकाशमस्तीत्येवंविबोधनात्॥५०॥ अ हंब्रह्मेत्यनुज्ञिरब्रह्मा स्तीत्येवमुज्ञिरवत्। परोक्षज्ञानमेतन्नज्ञांतंबाधानिरूपणात्॥५१॥ ब्र ह्मनास्तीतिमानंचेत्स्याद्बाध्येततदधुवं। नचैवंप्रबलंमानंपश्यामोऽतोनबाध्यते॥५२॥ य त्तनुज्ञेरवमात्रेणज्ञप्तमत्रेत्यर्गधारपि। ज्ञप्तिःस्याद्यत्तनुज्ञेरवात्सामान्योज्ञेरवदर्शनात्॥५३॥

रोक्षेणग्रहणयोग्यस्यपरोक्षेणग्रहणाद्यथांशाग्रहणादितिचनुर्थीविकल्पप्रथमंपक्षमाह। एतनेति। ५१॥ चनुर्थहेतुंविशिष्यणेति। ब्रह्मवास्तीति। ५२॥ द्वितीयमनिष्टसंगेनदूषयति। यत्तत्तनुज्ञेरवेते। ज्ञप्तिंस्वर्गइत्ये वमाकारेणग्रहणाभावात्किंतुस्वर्गोस्तीत्येवंसामान्याकारेणप्रतीतेःस्वर्गबुद्धेरपिज्ञप्तत्वप्रसंगइत्यर्थः ५३॥

तत्वायनिराकरोति अपरोक्षत्वेति अपरोक्षत्वेनग्रहणयोग्यस्यपत्यगभिन्नब्रह्मविषयस्यपरोक्षज्ञान
स्यान्नमत्वंनसंभवति कुतस्त्यंतच्छाह परोक्षमितिब्रह्मपरोक्षमित्येवमाकारेणग्रहणाभावात् कुत
स्तर्हितस्यपरोक्षत्वमित्याशंक्याह अर्थादिति इदंब्रह्मेत्येवंवस्तुस्वरूपाभावसामर्थ्यात्परोक्षत्वसिद्धेरि
त्यर्थः ५४ अपरोक्षत्वधीर्यस्यनपरोक्षमतिर्न्नमः परोक्षमित्यनुभवाद्धेतोस्तेरौसंभवात् ५४ अज्ञा
नहानिर्न्नोतिश्चेत्तज्ज्ञानंन्नमीभवेत् निरंशस्यापिसांशत्वमावर्त्यांशविशेषतः ५५ असत्वा
शोनिवर्त्ततेपरोक्षज्ञानंतथा अज्ञानांशनिवृत्तिःस्यात्परोक्षधियाहृता ५६ छे
तिभावः ५४ चरममांशंकरोति अज्ञांशग्रहणेपितेनांशग्रहणंब्रह्मत्वमित्यर्थः एवं त
र्हिघटादिज्ञानस्यापिन्नमत्वप्रसंगइतिपरिहरति घटेति ज्ञानावयवानांचग्रहणादितिभावः ननुघटस्यसा
वयत्वादंशग्रहणेपिंशाग्रहणंसंभवति ब्रह्मणस्तुनिरंशत्वात्कथमंशाग्रहणसंभवइत्याशंक्याव
र्त्यांशोपाधिनिमित्तकंसांशत्वंनस्यन्नविष्यतीत्याह निरंशस्येति ५५ तोकोत्यावर्त्यांशविषयाकांक्षायामाह असत्व
ज्ञानेति ५६

अपरोक्षत्वेनयग्रहणयोग्यविषयंपरोक्षज्ञानंन्नमोनभवतीत्येनदृष्टांतप्रदर्शनेनापिदृढयति दृश्यमोस्तीदृश्यमोस्ती
त्यानर्थकज्ञन्यंपरोक्षज्ञानमसंभावंतंयथा ब्रह्मास्तीतिवाक्यजन्यंज्ञानमपितथादृष्टांतेस्यादृज्ञानहेतुसत्वाव
रणांशस्यसमत्वादितिभावः ५७ ननुवाक्यात्परोक्षज्ञानमुत्पद्यतेवेदपरोक्षज्ञानंकुतोजायतइत्याशंक्य
विचारसहितावाक्यादेवेत्याह त्वंपदार्थेति इदंब्रह्मेतिवाक्यार्थेसंपविचार्यमाणेपूर्व
दृश्यमोस्तीत्यविन्नांतंपरोक्षज्ञानमीक्ष्यते ब्रह्मास्तीत्यपितद्वत्स्याद्ज्ञानावरणंसमं ५७ त्वं
त्वंब्रह्मेतिवाक्यार्थेनिःशेषेणविचारिते व्यक्तिरुल्लिख्यतेयद्वद्दृश्यमसीत्यतः ५८ दृश्यमः
कइतिप्रश्नेत्वमेवेतिनिराकृते त्वंपदार्थंत्वयासहस्वमेवदृश्यंस्मरेत् ५९
मस्तीतिपरोक्षधीर्नमीक्ष्यते ब्रह्मास्तीत्यपितद्वत्स्याद्ज्ञानावरणं तयाऽवगतस्यब्रह्मणःस्वप्रकाशित्वंसाक्षात्
क्रियते तत्रदृष्टांत यद्वदिति दृश्यमस्तमसीत्यनेनवाक्यान्निर्दृश्यमत्वंयथासाक्षात्क्रियतेनतद्वदित्यर्थः ५९ वि
चारसहकृतेनवाक्येनापरोक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारंदृष्टांतेनदर्शयति दृश्यमइति त्वयाऽस्तीतिनिरूपितोदृश्यमः
कइतिप्रश्नेकृतेतत्त्वमेवेतिपरिहारेऽन्विहितेस्वात्मनासहेतरान्नवगणयितादृदृश्यमोस्मीतिस्वयमेवदृश्यंस्मरेदि-

तस्य दृश्यमोस्तीति ज्ञानस्य विचारसहितवाक्यजन्यत्वान्न विपर्ययादिरूपतेत्याह दृश्यमोस्तीति ब्रह्म
स्वदृश्यमस्त्वमेवदृश्यमोसीति वाक्यात्परिगणनादिलक्षणविचारसहितादुत्पन्नेहदृश्यमोस्तीतिबुद्धिर्नविह
न्यतेनकेनापिज्ञानेनबाध्यतेपरिगणनक्रियायावद्वनवानामादिमध्यावसानेषुपरिगणनेष्वहंदृश्यमोनवे
तिसंशयश्चननवेदन्तःसाक्षात्दृश्यपरोक्षरूपेत्यर्थः ६० एतत्सर्वंराद्धांतिकेषुनयति सदेवेत्यादिना
दृश्यमोस्तीतिवाक्योत्थानधीरस्यविह[illegible]दादिमध्यावसानेषुननवत्वसंशयः ६१ सदेवेत्या
दिवाक्येनब्रह्मसत्वंपरोक्षतः परोक्षत्वात्तत्त्वमस्यादिवाक्यात्किंससुस्थिरवेत् ६१ आदिम
ध्यावसानेषुस्वस्यब्रह्मत्वधारियं नेवव्यभिचरेत्तस्मादपरोक्षंचनिश्चितं ६२ राम

सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिर्वाक्येनब्रह्मसत्वंवृषभेनिश्चित्यतस्यजीवरूपे
णपदेशादिषुक्तिपर्यालोचनयाचत्वंपदलक्ष्यार्थत्वंसंशोध्यतत्त्वमसीत्यादिवाक्येनाद्वितीयब्रह्मरूपात्मा राम-
नमहंब्रह्मास्मीतिसाक्षात्कुर्यादतश्यमात्मनोब्रह्मत्वनुद्धिःपंचानांकोशानामादिमध्यावसानेष्वात्मनो ६१
व्यवहारेपिनैवान्यथानवतीतिस्थाबुद्धेरपरोक्षज्ञानत्वसुस्थितमित्यर्थः ६१/६२॥

नत्वेवंसत्यमतःकेवलवाक्यात्परोक्षज्ञानमुत्पद्यतेपश्चादविचारसहितादपरोक्षज्ञानमित्येतत्कुतोवाक्यमतइत्याशं
कतेन्नियकारिक्रमत्यर्थपयालोचनयेत्याह जन्मादितिन्नमुनीमैकःकश्चिदृषिःपुराथतोवाइमानिभूतानिजायंते
येनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंतितद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतीतिवाक्यशक्तेनजगज्जन्मादिकारणत्वारय
लक्षणेनजगत्कारणंब्रह्मयरोक्षतयावगम्याऽन्नमयादिपंचकोशविचाराद्यक्तिंपत्यगात्मनोरूपंब्रह्मदृष्ट्वानि
जन्मादिकारणत्वास्यलक्षणेनऋगुःपुरा परोक्षेणगृहीत्वाथविचाराद्यक्तिमेक्षत ६२ स्रद्यपित्वामसीत्य
त्रवाक्येनोचेन्नगोःपिता तयाय्यंपाणमितिविचार्यस्थलक्षेसुक्तवान् ६४ स्वन्नपाणादिकोशेषुसुवि
चार्यपुनःपुनः स्वानंदव्यक्तिमाक्षित्वा[illegible]त्मानमप्यसुतेजत ६५ त्यर्थः ६३ नचत्वन्मयकरणेत्वंब्रह्मा
सीत्येवमाद्युपदेशवाक्यान्नावाक्यंनगोरात्मतत्त्वसाक्षात्कारइत्याशंक्यात्मसाक्षात्कारहेतुविचारयोग्यस्थ
लंचपदर्शनादित्याह यद्यपीति ६४ नचन्नमयादिकोशेषुविचारितेषुपतीचःसाक्षात्कारोभवतुब्रह्मलक्षणस्तु
कथमित्याशंक्यपतीचएवब्रह्मत्वात्पंचकोशविचारेणानंदात्मव्यक्तिंसाक्षात्कृत्याऽनंदोवैवरवल्विमानिभूता
निजायंतइत्यादिसंविशंतीतिश्रुतसिद्धेब्रह्मलक्षणमपिप्रतीचेवयोजितवानित्याह स्वन्नपाणादिति ६५

ननुब्रह्मलक्षणस्यानंदात्मरूपेणतद्वियोजनंनघटतेब्रह्मणोऽतटस्थत्वेनश्रुतौचोन्नित्यादिशंकानन्नेदः सत्यादिलक्षणेसब्रह्मणःपत्यक्षत्वेनवस्थानश्रवणादित्याह सत्यमिति सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्येवंब्रह्मस्वलक्षणंब्रह्मणःस्वरूपलक्षणमभिधायययोवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्नित्यनेनवाक्येनपंचकोशगुहांतःस्थितत्वेनतस्यैवपत्यग्रूपत्वमभिहितमित्यर्थः ६६ एवंनेत्तिरीयकश्रुतिपर्यालोचनयाब्रह्मणः

सत्यंज्ञानमनंतंचेत्येवंब्रह्मस्वलक्षणं उक्तंगुहाहितत्वेनकोशेचेतत्प्रदर्शितं ६७ परोक्षेणविबुध्येदंयदात्मेत्यादिलक्षणन्तु अपरोक्षीकर्तुमिदंश्रुतुवारंगुह्यंयथा ६७

परोक्षज्ञानपूर्वकंविचारजन्यत्वंसाक्षात्कारस्यप्रदर्शयित्वाकोशेष्वप्रकृतियर्यालोचनयापितदर्शयति परोक्षेणेति इंद्रोयदात्मायद्यपाविज्यरोविमत्कर्विशोकइत्यादिवाक्यप्रतिपादितेनलक्षणेनात्मानंपरोक्षतयावगत्यविचाराद्धरीरत्रयनिराकरणेनतत्साक्षात्करणायगुरुब्रह्मणंचतुर्वारंश्रवणनिदिध्यासनाभ्यांकोशेष्वनिषण्णमात्मानंसाक्षात्कुर्यादित्यर्थः ६८६९ इदानीमेतरेयकश्रुतावपितदर्शयति आत्मावाइदमिति आत्मावाइदमेक

एवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषदित्युत्पत्तेःप्रागनेनब्रह्मणोलक्षणमभिधायसईक्षतलोकान्नुसृजाइतिकृष्णकर्मतत्पत्रयस्रावसथात्रयःस्वप्नाश्रयत्वावसथोयमावसथोयमावसथइत्यनेनपरमात्मनिजगदध्यारोपणप्रकारमभिधायचसजातोनूनान्यभिमेषन्किमिहान्यंवावदिषदितितस्यारोपितस्यापवादमभिधायसएतमेवपुरुषंब्रह्मततमयदयमस्मिन्नाकाशेतस्यैषपुरुषेहवाइत्यादिनाज्ञानसाधनवैराग्यजननायगर्भवा

न्नात्मावाइदमित्यादौपरोक्षंब्रह्मलक्षितं अथाध्यारोपापवादाभ्यांज्ञानेब्रह्मदर्शितं ६८ अथवांतरेणावाक्येनपरोक्षाब्रह्मधीर्नवेत् सर्वत्रैवंमहावाक्यविचारादपरोक्षधीः ६९ ब्रह्मापरोक्षमसिध्यर्थंमहावाक्यमितीरितं वाक्यंहिनावतोब्रह्मापरोक्षेविभनिर्नहि ७०

सादिदोषंपदर्शयतीयमात्मेतिवयमुपास्महेइत्यादिनाविचारेणतत्वंपदार्थपरिशोधनपुरःसरंयज्ञानंब्रह्मेतियज्ञानेरूपंत्मानोब्रह्मत्वंदर्शितमित्यर्थः ६८ उक्तन्यायमितरासुश्रुतिष्वपातिदिशति अथवांतरेणेतिसर्वत्रसर्वासुश्रुतिष्वित्यर्थः ६९ ननुमहावाक्यविचारस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वंस्वकपोलकल्पितमित्याशंक्यवाक्यहीनावाचार्यैस्तथोपदिष्टत्वान्नैवमित्याह ब्रह्मापरोक्षेतिहितोवाक्याद्ब्रह्मापरोक्षज्ञानेविप्रतिपत्तिर्नास्तीत्यर्थः ७०

वाक्यवृत्तावुपपादनप्रकारंदर्शयति आत्मंबननयेति योंतःकरणसंभिन्नबोधेंतःकरणोपाधिकश्चिदात्मेत्यत्र त्वंपदराड्योरहमिति ज्ञानस्याहमितिशब्दस्यचाजंबननयाविषयत्वेनाजातिमतयाविधेयबोधस्तंपदाभिधेयस्तंपदाभिधावाच्यइत्यर्थः ७१ एवंत्वंपदवाच्यमभिधायतत्पदवाच्यमाह मायोपाधिरिति पारोक्षशबलःपरोक्षत्वधर्मविशिष्टइत्यर्थः एवंतटस्थलक्षणमभिधायस्वरूपलक्षणमाह

आत्मंबननयाजातियोस्मत्प्रत्ययगोचरः अंतःकरणसंभिन्नबोधःसत्वंपदाभिधः ७१ मायोपाधिर्जगद्योनिःसर्वज्ञत्वादिलक्षणः पारोक्षशबलःसत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः ७२ प्रत्यक्षपरोक्षतैकस्यसहितीयत्वपूर्णता विरुध्यतेयतस्तस्माल्लक्षणमत्रवर्ण्यते ७३

सत्याद्यात्मकइति सत्यमादिर्येषांज्ञानादीनांतेसत्यादयस्तदात्मास्वरूपंयस्यसतथाविधस्तत्पदाभिधावाच्यइत्यर्थः ७२ एवंपदार्थावभिधायवाक्यार्थबोधनायलक्षणवृत्तिराश्रयणीयेत्याह प्रत्यगिति प्रत्यक्परोक्षत्वेसहितीयत्वेनसहितापूर्णतेतिमध्यमपदलोपीसमासः सहितीयत्वपूर्णत्वेचएकस्यवस्तुनोयतोविरुध्येतेतोलक्षणवृत्तिराश्रयणीयेत्यर्थः ७३

साचकादृक्तामतत्राह तत्वमस्यादीति नागलक्षणानागत्यागलक्षणेत्यर्थः तत्रदृष्टांतः सोयमिति सोयंदेवदत्तइतिवाक्यस्थयोःसोयमितिपदयोर्यथाजहज्जहल्लक्षणावृत्तिराश्रितानापराजहल्लक्षणा नाप्यजहज्जहल्लक्षणतद्वदत्रापीत्यर्थः ७४ ननुगामानयेत्यादिवाक्येष्वजहल्लक्षणावृत्त्यादिनापिवाक्यार्थ बोधोदृष्टइतेतद्वदत्रापिकिंनस्यादित्याशंक्याह संसर्गइति यथालोकेगामानयइत्यादीयदैःस्मारि

तत्वमस्यादिवाक्येष्वजहल्लक्षणागलक्षणा सोयमित्यादिवाक्यस्थपदयोरिवनापरा ७४
संसर्गोवाविशिष्टोवावाक्यार्थोनात्रसंमतः अखंडैकरसत्वेनवाक्यार्थोविदुषांमतः ७५

तानामाकांक्षासान्निध्यादिमतांगवादिपदार्थानामत्रयोवाक्यार्थनस्वीकृतोयथावानीलंमहत्सु गंध्यत्पलमित्यादौनीलत्वादिविशिष्टस्योत्पलस्यवाक्यार्थत्वंस्वीकृतंनैवमत्रमहावाक्येषुससंर्गवि शिष्योरन्यतरस्यवाक्यार्थत्वमभ्युपगम्यतेकिंतुअखंडैकरसत्वेनसर्वतादिनेदंरूपेवस्तुमात्र रूपेणवाक्यार्थोविदुद्भिरभ्युपेयतेऽतोलक्षणाश्रयणीयेत्यर्थः ७५

अखंडैकरसवाक्यार्थदर्शयति तत्पदबोधदशति यः॥ :सर्वांतरश्चिदात्मात्मानमतिबुद्धावि
साक्षित्वेनस्फुरतिसोऽद्वयानंदलक्षणोऽद्वितीयश्चानंदरूपः परमात्मेत्यर्थः अद्वयानंदरूपश्चत
थाविधःपरमात्मातत्पदबोधैकलक्षणश्चिदेकरसःप्रत्यगात्मैवेत्यर्थः ७६ एवंअखंडार्थबो

तत्पदबोधोयत्रज्ञातिसोऽद्वयानंदलक्षणः अद्वयानंदरूपश्चतत्पदबोधैकलक्षणः
७६ इत्थमन्योन्यतादात्म्यघटितंत्वंपदंयदाअखंडत्वेतात्पर्यंतस्यावतिष्ठतेतदैव
हि ७७ तदर्थस्यचपारोक्ष्यंयदेवंकिंतनःशृणु पूर्णानंदैकरूपेणतत्पदबोधोभवति
हृते ७८ धनेकिंस्यादित्यतआह इत्थमिति त्वमर्थस्यतत्पदार्थात्मनोऽखंडत्वंज्ञानसिद्धं
ब्रह्मरूपतातदर्थस्य ब्रह्मणश्चापरोक्षज्ञानविषयत्वंचनिवर्तते ततोपिकिमितिचेच्छति
यद्येवमितिउत्तरमाह अस्तिति ७७ ७८

ननुसमयबलेनसम्यक् परोक्षानुज्ञानसाधनमागमइत्यागमजन्यमतोवाक्यस्यापरोक्षज्ञान
जनकत्वंकथमुच्यतइत्याशंक्यसिद्धांतेपरिज्ञानश्चान्योयमितिमनसिनिधायोपहसति एवंसतीति
एवंवदंतःसिद्धांतरहस्यंतनैवजानंतीत्यर्थः ७९ ननुसिद्धांतस्तावन्निश्चितवाक्यस्यपरोक्षज्ञानज

एवंसतिमहावाक्यात्परोक्षज्ञानमार्यते येस्तेषांशास्त्रसिद्धांतविज्ञानशोभतेतराः ७
ए आस्तांशास्त्रस्यसिद्धांतोयुक्तंवाक्यात्परोक्षधीः स्वर्गादिवाक्यवन्नैवंदृश्यमेवमिति
चारतः ८०

नकलंत्वनुमानसिद्धमितिशंकते आस्तामिति विमतंवाक्यंपरोक्षज्ञानजनकंन्नवि
नुमर्हतिवाक्यत्वात्स्वर्गादिश्रुतिवाक्यवदित्यनुमानेनपरोक्षज्ञानजनकत्वसिद्धमित्यर्थः अनै
कांतिकोऽयंहेतुरितिपरिहरति नैवमिति दृश्यमत्वमसीतिवाक्येवाक्यत्वेसत्यपरोक्षज्ञानजनकत्व
स्योपलंभादितिभावः ८०

किंचलंपदार्थस्यजीवस्यायरोक्षत्वान्नावप्संगादपिनमहावाक्यंपरोक्षज्ञानजनकमित्यंगीकार्यमित्याह
स्वतइति ८१ इष्टापत्तिरित्याशंक्याह दृष्टिमिति ८२ ननुसोपाधिकत्वाज्जीवस्यापरोक्षसंयुक्तं
ब्रह्मणोऽपिसोपाधिकस्यतन्नयुज्यतइतिशंकते न्वंतःकरणेति ८३ ब्रह्मणोनिरुपाधिकत्वम

स्वतोऽपरोक्षजीवस्यब्रह्मत्वमभिवांछतः नरस्येहिरायरोक्षत्वमितियुक्तिर्महत्पहो
८१ दृष्टिमिश्रवतोमूढमपिनष्टमितादृशं लौकिकवचनंसार्थंसंपन्नंत्वत्प्रसादतः
८२ ज्ञंतंकरणसंज्ञिन्नबोधोजीवोऽपरोक्षता युष्मत्सन्नावानतुब्रह्मोऽनुपाधित
८३ नैवेब्रह्मत्वबोधस्यसोपाधिविषयत्व २

सिद्धमितिपरिहरति नैवमिति जीवस्यब्रह्मरूपताज्ञानंयदस्तितत्सोपाधिकवस्तुविषयत्वान्नद्विषय ६५
स्यब्रह्मणोऽपिसोपाधिकंत्वंज्ञानस्यसोपाधिकविषयत्वंचनेयस्यसोपाधिकत्वमेतन्निरूपणनघटतइतिभावः

तथापित्रावाजावरूपत्वजलक्षणमवांतरवैलक्षण्यंदृश्यतएवेत्याशंक्यतत्स्यात्किंचित्करत्वेनानादरणीयत्वमि
त्यभिप्रेत्यदृष्टांतमाह सुवर्णेति मुख्यप्रचारनिरोधकत्वांशेऽनुपयुक्तसुवर्णत्वलोहत्वादिवैलक्षण्यं
यद्वदनादरणीयंतद्वदित्यर्थः ८६ विधेरिवनिषेधस्यापिब्रह्मबोधोपायत्वेनब्रह्मोपाधित्वंदृढयितु
विधिनिषेधयोरुभयोरपिब्रह्मबोधोपायत्वमाचार्यैर्निरूपितमितिदर्शयतिश्रुतइति तत्रश्रुतेन ब्र

सुवर्णलोहत्वेनहस्त्यश्वजात्यंतरत्वंनाभिधत्ते ८६ श्रुतस्त्याशक्तिरूपेणसाक्षादि
धिमुखेनच वेदांतानांपर्यवसानंस्याद्विधेस्त्याचार्यभाषितं ८७

लाभिधायतेऽतश्रुतेनतद्व्यतिरिक्तमज्ञानादि नतत्श्रुतत्वस्यपंचस्यात्पर्यवसन्निर्विशेषब्रह्मतद्वरू
पमुपायत्वेनसाक्षाद्विधिमुखेनचविधिर्विधानंसाक्षाद्यावकशब्दप्रयोगः सत्यंज्ञानमनंतमित्येव
मादिरूपत्वेनचविधिमुखेनतत्पारेण्यायैर्न्यर्थः वेदांतानामुपरिसंपर्यवसानंस्यादितिपाठेनब्रह्म
ण्यतिशेष ८७

ननुवेदांतानामंतद्यावाब्रह्मबोधकत्वांगीकारेऽहंशब्दार्थस्यकूटस्थस्यापित्यागप्रसंगादहंब्रह्मा
स्मीतिसामानाधिकरण्येनज्ञानंनोदेतुमर्हतीतिशंकते श्रुतमर्थेति श्रुतेरंशार्थस्यसर्वस्याऽत्यक्त्वा
नैवमितिपरिहरति नैवमिति हियस्मात्कारणात्रागलक्षणयाजहज्जहल्लक्षणयाश्रुतेरंशस्याहंशब्दा

श्रुतमर्थपरित्यागादहंब्रह्मेतिधीः कुतः नैवमंशस्यहित्यागो
नावैगलक्षणयोदितः ८८ श्रुतेःकरणसंत्यागाच्चिच्छेचिदा
त्मनि श्रुतंब्रह्मेतिवाक्येनब्रह्मत्वंसाक्षिणोस्फुटं ८९

र्थैकदेशस्यजडांशस्यत्यागईतीनकूटस्थस्याऽतोऽहंब्रह्मास्मीतिज्ञानमुपपद्यतइत्यर्थः ८८
शब्दत्यागेनबोधनप्रकारमभिनीयदर्शयति श्रुतेःकरणइति ८९

ननुकेवलस्यचत्यगात्मनःस्वप्रकाशत्वाद्बुद्धिवृत्तिविषयत्वंनघटतइत्याशंक्याह स्वप्रकाशोयोनौ च
त्रम्यवच्छटादिवदित्यर्थः स्वप्रकाशेहमित्येवंबुद्धिसंज्ञावादितिन्यायः तद्यथसिद्धांतायानइत्यादि
कापूर्वाचार्यैरपिवृत्तिव्याप्यत्वमस्यांगीकृतंन्यायमप्यसिद्धांतायातइत्याह फलव्याप्यत्वमिति फलं
वृत्तिरितिविवक्षितश्चिदाभासमस्तव्याप्यत्वमेवास्यचत्यगात्मनोनिराकृतंस्वस्मैवस्फुरणरूपत्वादिति

स्वप्रकाशेपिसाक्षेपधीवृत्तिव्याप्यतेऽन्यवत् फलव्याप्यत्वमेवास्यशास्त्रतोऽभिनिवेशितं ९०
बुद्धितस्त्वचिदाभासोह्यविव्याप्नुतोघटं तत्रसोधियानश्येत्स्वाभासेनघटःस्फुरेत् ९१ नं

स्यात ९० आत्मनिफलव्याप्यत्वंदर्शयितुमनात्मनोदृश्यस्यफलेनचव्याप्यत्वंदर्शयति बुधिनस्थ
शनि उभयव्याप्तेःप्रयोजनमाह तत्रतयोर्बुद्धिचिदाभासयोर्मध्येधियाबुद्धिवृत्त्याभासमानस्तया ऽ
स्वानंनश्पतितानाज्ञानयोर्विरोधात् स्वाभासेनचिदाभासेनघटःस्फुरेत् जडत्वेनस्वतःस्फुरणाभावा
दिति ९१

इदानीमात्मनितनोवैलक्षण्यंदर्शयति ब्रह्मणीति चत्यगब्रह्मणोरेक[illegible]याऽज्ञानेनावृतत्वा[illegible]ज्ञानस्य
निवृत्तयेवाक्यजन्ययाऽहंब्रह्मास्मीत्येवमाकारयाधीवृत्त्यामाप्तिरपेक्षितेत्वंपदैवस्फुरणरूपत्वात्स्फु
रणायचिदाभासोनापेक्षतेऽतोयुज्यमानोपिचिदाभासोनोपयुज्यतइत्यर्थः ९२ उक्तमर्थंदृष्टांतप
रणायचिदाभासोनापेक्षतेऽतोयुज्यमानोपिचिदाभासोनोपयुज्यतइत्यर्थः ९२ उक्तमर्थंदृष्टांतप
दर्शनेनविशदयति चक्षुरिति ध्वंधकारावृतघटादिदर्शनेचक्षुरीपावुन्मीलयपेक्षेतेदीपदर्शनेतु

ब्रह्मणपज्ञाननाशायवृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता स्वयंस्फुरणरूपत्वान्नाऽभासउपयुज्यते ९२ चक्षुरीपावपेक्षे
तेघटादेर्दर्शनेतथा नदीपदर्शनेकिंतुचक्षुरेकमपेक्षते ९३ स्थितोप्यसौचिदाभासोब्रह्मण्येकोऽज्ञ
वेत्यरं ननुब्रह्मणपनिश्चयफलंकुर्याद्घटादिवत् ४४
तथानं किंत्वेकंचक्षुरेवापेक्षतेयथातथाब्रह्मणपज्ञाननाशायेति पू
र्वेणसंबंधः ९३ ननुवर्तितज्ञानांचिदाभासवैशिष्ट्यस्वाभाव्यंघटादौकदाचिदपिनव्यभिचरतीति
बोधाद्भवेत् इत्याशंक्याह स्थितोपीति यद्यपिघटाद्याकारवृत्तावप्रतिबद्धगोचरवृत्तावपिचिदाभासोस्तितथापिसौ
ब्रह्मण्येनैवनभासतेकिंतुघटंरातपमध्यवर्तिप्रदीपप्रभातैस्तेनैकीभूतंरत्नवत्पतीतस्फुरणत्वेनतिश्चयज

ब्रह्मणि फलव्याप्तिनास्तिवृत्तिव्याप्तिस्तुविद्यतेइत्यर्थः ननु

एवंविधानर्थान्हेतूनुपन्यस्यश्रुतिनानात्वयुक्तादार्ढ्यनिश्चयेश्रवणश्रुतिः कर्त्तव्येत्याह शास्त्रान्नेदादिति यथाशास्त्रान्नेदात्कर्मनेदः श्रूयतेबहुचैवहौत्रंक्रियते यजुःशाखाध्वर्यवं साधो ऊधस्मिनि यथावाक्यान्नेदात्कारीर्याष्टिकामोयजेतेत्यादिकर्मनेदः श्रुत

शास्त्रान्नेदात्कामन्नेदाद्बुतंकर्मान्यथान्यथा एवमत्रापिमाशंकी
त्यतःश्रवणमाचरेत् ॥९९॥ वेदांतानामशेषाणमेदिभध्यवसा
नतः वृत्तात्मन्येवतात्पर्यमितिधीःश्रवणंभवेत् ॥१०१॥

एवमुपनिषत्स्वपिपुनिरा

द्यतत्तस्यन्नेदशंकायांतन्निवारणायश्रवणंपुनपुनःकर्त्तव्यमित्यर्थः। कितच्छ्रवणमित्याकांक्षायां तच्छ्रवणमाह वेदांतानामिति सर्वासामप्युपनिषदामुपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनेयोब्रह्म रूपेपत्यगात्मन्येवनात्पर्यंधीर्वापर्यवसानमित्येवंरूपोनिश्चयःश्रवणमित्यर्थः ॥१०१॥

एवंविधश्रवणंकुत्रनिरूपितमित्यतआह समन्वयेति एतच्छ्रवणंसमन्वयाध्यायेसुष्ठुक्रियासादनि रितिशेषः अर्थासंभावनानिवृत्तिहेतुर्मननंतुद्वितीयाध्यायेनिरूपितमित्याह ॥ धीस्वास्थ्येति व मेयगतानुपपत्तिपरिहारद्वारावुधिस्वास्थ्यकारित्वंतस्यैर्यकृत्वंशास्त्रसिद्धमेवार्थस्यसंभावनासंभा वितत्वानुसंधानंमननंद्वितीयाध्यायेनिरूपितमित्यर्थः ॥१०२॥ इदानींविपरीतभावनांतन्निवृत्तिक्र

समन्वयाध्यायएतसूत्रंधीस्वास्थ्यकारित्वेः तर्कैः संभावनार्थस्यद्वितीयाध्यायईरिता ॥१०
॥२॥ बहूजन्मदृढाभ्यासाद्देहादिष्वात्मधीर्यतः पुनःपुनरुदेत्येवंजगत्सत्वधीरपि ॥१०३
विपरीतभावनेयमैकाग्र्यान्मानिवर्त्तते तत्त्वोपदेशान्नागेवन्नवेदैक्यानुपासनात् ॥१०४॥

पायंचदर्शयति बहुजन्मेति चपूरितिरि विपरीतभावननिवर्त्तकंयदैकाग्र्यंतत्कुतो जायतइत्याशं काह तस्मेति एतदैकाग्र्यंब्रह्मोपदेशात्प्रागेवसगुणब्रह्मोपासनाज्ञवेदित्यर्थः ॥१०४॥

नवेतंकुंभोऽवगतनिस्त्राशंकोयासनाविचारस्यवेदांतशास्त्रैकतत्वादित्याह। उपास्तयइति। ब्रह्मतोयास्तिकस्यकुतस्तज्ज्ञानमेत्यतआह। चाणिति। १०५। ब्रह्मन्यासश्चकीदृशइत्याकांक्षायामाह। तच्चिंतनमिति। १०६। एतदेकपरत्वंब्रह्मन्यासविशदयितुंश्रुतिमाह। तमेवेति। धीरोब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नः ब्राह्मणः ब्रह्मज्ञानविनुमिच्छुः मुमुक्षुस्तमेवपूर्वोक्तंपरमात्मानमेवविज्ञायसंन्यायाद्यज्ञादिभ्योयथान्यवति तथाज्ञात्वाप्रज्ञांब्रह्मात्मैकत्वज्ञानंसंततिरूपंमे

उपास्तयोऽतएवात्रब्रह्मशास्त्रेषुचिंतनाः। त्यागंन्यासिनःपश्चाद्ब्रह्मन्यासेनतंब्रवेत्। १०५। तच्चिंतनंतत्कथनमन्योन्यंतत्प्रबोधनं। एतदेकपरत्वंचब्रह्मन्यासंविदुर्बुधाः। १०६। तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतबालिशः। नानुध्यायाद्बहूञ्शब्दान्वाचोविग्लापनंहितत्। १०७॥

कार्यंकुर्वातिसंपाद्येदनात्मगोचरान्बहून्शब्दान्नानुध्यायान्नस्मरेत्। ध्यानेनाऽन्निध्यनमप्युपलक्षयते नाऽन्निदृध्यात्रान्यधाशब्दध्यानेनवाग्विज्ञापनानुपपत्तेः। कुतस्तत्रपेक्षायामाह। वाचइति। हियस्मात्। तदन्निधानंशब्देनस्मरणमप्युपलक्षयते। वाचइतिमनसोप्युपलक्षणंविज्ञापनाविज्ञापयतीतिविज्ञापनंस्मरणंहेतुः श्रयमन्निधायः इतरशब्दानुसंधानेमनसःश्रमोभवतितन्निधानेतुवाचइति॥७॥

एवमेकाग्र्यनिष्पादकांश्रुतिमन्निधायस्मृतिमप्याह। अनन्याइति। येजनाअनन्याश्चहंब्रह्मास्मीतिज्ञानेनमदन्निधा
:संतस्तथैवमांचिंतयंतः पर्युपासतेयेतिः सर्वेष्वपिकालेषूपासतेमदूपाएवनंतेनित्याभियुक्तानांसदाममान्नि
नांतेषामहंतारात्म्येनानुसंधायमानोहंयोगक्षेममवहामिसंपाद्यरक्षणरूपोयोगक्षेमंवहामिसंपाद्यरक्षामिसर्वः
९ उदाहृतयोःश्रुतिस्मृत्योस्तात्पर्यमाह इतीति एतेश्रुतिस्मृतीविपरीतभावनानिवृत्तयेज्ञात्मनिसदाचिंतेका

अनन्याश्चिंतयंतोमांयेजनाः पर्युपासते तेषांनित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहं ९ इतिश्रुतिस्मृती
नित्यमात्मन्येकाग्र्यतांधियः विधत्तेविपरीतभावनायाः क्षयायहि ९० यथाध्यायंस्त्रियंतस्यतत्वेहि
त्वन्यथाधीः विपरीतभावनास्यात्मित्रादावपिधीर्यथा॥१०॥

ग्यंनिष्पादयन्नर्थः ९ ननुदेहाद्यात्मत्वंतुवैजात्यसत्यत्वं
देश्रुतोविपरीतभावनात्वमित्याशंक्यतल्लक्षणयोगादितिदर्शयितुंतस्यालक्षणमाह यद्यपेति यद्यपि
क्कादियद्यपेनशुक्लादिरूपेणवर्णतेनस्यतत्वंशुक्लादिरूपत्वंपरित्यज्यान्यथाधीरन्यथात्वस्यजनादिरू
पत्वस्यधीर्ज्ञानंविपरीतभावनास्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिरितियावत् तामुदाहरति पित्रादाविति॥१०॥

उक्तजपस्तवं चलतेयोजयति। आत्मेति। स्वयमात्मावस्तुतोदेहादिभ्योनित्यं दृष्टंजगाच्चमिथ्याएवंसत्यपि उक्तरीतयोरात्मजगतोर्यथाक्रमंदेहादिरूपत्वबुद्धिः सत्यत्वबुद्धिश्चयासाविपरीतभावनेत्यर्थः ११ पूर्वमेकत्रास्मिन्निवर्त्तनइतिसामान्येनोक्तमर्थंविशेषाक [illegible] तत्तद्भावनयेति सादेहाद्यात्मत्वज [illegible] त्वधीरूपाविपरीतभावनातत्तद्भावमयात्मनोदेहातिरिक्तत्वस्यजगतोमिथ्यात्वस्यचभावनया

आत्मादेहादिन्नोयंमिथ्याचेदंजगत्त्रयोः देहाद्यात्मत्वसत्यत्वधीर्विपर्ययभावना ११ तत्तद्भावनया नश्यपेक्षातोदेहातिरिक्ततां आत्मनोभावयेत्तद्वन्मिथ्यात्वंजगतोनिशं १२ किंमंत्रजपवन्मूर्त्तिध्या नवत्तत्मनेदधीः नान्मिथ्यात्वधीश्चात्रव्यावर्त्यास्यादतान्यथा १३ निरंतरध्यानेननश्यितः आत्म नोदेहाद्यतिरिक्तंदेहादेर्जगतोमिथ्यात्वंचसदाभावयेदित्यर्थः १२ तत्रजपादिवन्नियमापेक्षात्मि वान्वेतिशंकते किंमंत्रजपेति आत्मनेदंदधीः आत्मनोदेहादिभ्योविलक्षणंसानंजगतोमिथ्यात्वानुसं धानंचमंत्रजपदेवताध्यानादिवत्किंनियमेनानुष्ठानव्यमुतलौकिकव्यवहारवन्नियमभंतरेणापिक र्तुंशक्यतइति १३

तत्त्वविवेक-
२

रामा०
७१

दृष्टफलकत्वान्नात्रनियमः कश्चिदस्तीत्याह अन्यथेति अन्यथानियमंविनेत्यर्थः तत्रहेतुमाह दृ ष्टार्थत्वेनेति तत्रदृष्टांतमाह लुकिवदिति दृष्टार्थेह्यपिनोजनेनियमाःश्रुतिस्मृतीरुपलभ्यंत इ त्याशंकाह बुभुक्षुरिति बुभुक्षयनयनायनोक्तमिकेनयुतभोजनंकुर्वाण इवनैतियमाःश्रुतिनुं केऽपितयापक्षधीपक्षांतिःसतयानोजनंकरोतीत्यर्थः १४ एतदेवप्रपंचयति अश्रांतिवान्नो अन्यथेतिविजानीहि दृष्टार्थत्वेनलुकिवत् बुभुक्षुर्जपवत् बुभुक्षुर्जपवत्लुकेनकश्चिन्नि यतःक्वचित् १४ अश्रांतिवानवाश्रांतिलुकेवास्वेछयान्यथा येनकेनप्रकारेणबुधामयनिनीष ति १५

वा

त्रैसतिकदाचित्लुकेनवाश्रांतिनस्मिन्नसतिबुधाविस्मरकश्चनादिचेष्टाऽनश्रांतेवकालंनयति अन्यथावातिष्ठन्गच्छन्शयानोवास्वेछयालुकेएवंयेनकेनप्रकारेणतात्कालिकीबुधामयनेतुमिच्छ ति अयमत्रसंधिःबुधाधानिवृत्तिलक्षणदृष्टफलायनोजनमेवकार्यंनियमाःक्रुपरलोकहेतवइति १५

जपादौ नोजनर्नैलक्षण्यं दर्शयति नियमेनेति नत्रहेतुमाह न्यथाकरणेत्वनास्तीत्याशंक्याह घ्रुव्यथेति मंत्रोहीनः ह सर्वान्वज्ञोयजमानेहिनस्तियथेंद्रशत्रुः स्वरतोपः धाया दृष्टबाधहेतुत्वान्निवृत्तयेऽनियमेनाप्यनुक्तमेवं नियमेनजपंकुर्यादकृतोपन्यवायतः न्यथाकरणेऽनर्थः स वाधाकृत्विपरीतभावना जेयाकेनाप्यपायेननास्त्यत्र मेवोक्तस्तच्चिंता कथानाहिकः एतदेकपरत्वेपिनिर्बंधेध्य

तृतीय· २

र्णतोवानिष्प्रयोजनतमर्थमा क्तत्वादिति भावः १६ नवत्तुध्रु नावनायाऋतयात्वात्रावान्नि र्णविपर्ययात् १६ ध्रुवेवदृष्ट कृतेः क्रमः ७ उपायः पूर्व

नम०

वर्त्तध्यानमदृष्फलायनियमेनानुष्ठेयमित्याशंक्या

७२

ह ध्रुवेनि विपरीतभावनायाः स्वहेउत्वात्पानुन्नवक्षिरित्यादितिन्नावः १७ तर्हिसउपायःप्रदर्शनीयइत्याशं क्यपूर्वमेवप्रदर्शितइत्याह उपायइति ननुजपवत्सास्रुखरूत्वादिनियमोमास्तूध्यानवदेतदेकपरत्वल क्षणेकाम्यतायानिर्बंधोस्तीत्याशंक्याह एतदिति १८

ननुध्यानस्यध्येयचिंतामात्रात्मकतन्नकोनिर्बंधइत्याशंक्यध्यानेनिर्बंधंदर्शयितुंध्यानस्वरूपंतावदाह मूर्तीति ध्येयोबुद्धेः सबंधिनांमूर्तीनत्ययानांदेवतारिमूर्तीनांगोचराणांसदृशानांयस्मांतत्समविच्छिन्नतयावर्त्तमानस्तंतद्व्या वृत्तेरंतरितंतच्छब्देनविजातीयव्यवधानेनाऽव्यवहितंसदृध्यानमित्यर्थः अतएवध्यानस्वरूपंनिरू प्यतत्रनिर्बंधंदर्शयति तत्रेति सदृशप्रत्ययकतानतारूपंध्यानंनाम बंधनंयथोपरोधात्मकमितिन्नावः

मूर्त्तिध्यानंयस्मात्समन्यानंतरितंधियः ध्यानंतन्नातिनिर्बंधोमनसश्चंचल्यात्मनः १९ चंचलंहि मनःक्षुब्धंप्रमाथिबलवद्दृढं तत्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्क

१९ मूर्त्तिश्चेत्यादौगीतावाक्यंप्रमाणयतिचंचलंहीति प्रमाथि बलवत्समर्थमनिर्ग्राह्यमित्यर्थः दृढंसत्यसतिवाविषये स्यमनसोनिग्रहोवायोर्निग्रहइवसुदुष्कर २०

नशीलंपुरुषस्यव्याकुलत्वकारणं उद्भूतभावमित्यर्थः अतस्त

मनसोदुर्निग्रहत्वेवासिष्ठवाक्यमपिप्रमाणयति श्रय्यङ्घ्रिपानादिति २१ ब्रह्मतेननौवैषम्यंदर्शयति कथना
नादिति श्रंखलाबद्धदेहस्ययथानिर्बंधोनतथातत्रकथाग्रहाविस्मर्यः त्रादिशब्देनतच्चिंतनादिगृह्यते न
केवलंनिर्बंधनाद्वःयत्कतद्विनोदइतिचेत्राह किंचिंतइतिहासःपूर्वेषांकथाग्रंथाधीतोलौकिकथा
नुकूलफलिदृष्टांतप्रदर्शनादीनांतेत्रनेताः त्रसंख्याताः त्रनंताश्चतेइतिहासाश्चेत्यनंतेतिहासाधास्ते

श्रय्यङ्घ्रिपानात्महतःसुमेरुन्मूलनादपि श्रपिवश्रशनासाधोविषमश्चित्तनिग्रहः २१ कथना
द्यैनंनिर्बंधः श्रंखलाबद्धदेहवत् किंत्वनंतेतिहासाद्यैर्विनोदोनादरावहियः २२ चिरेवात्माजगन्मि
थ्येत्यत्रपर्यवसानतः निदिध्यासनविक्षेपोनेतिहासादिभिर्नवेत् २३ धीर्योबुद्धेर्विनोदःक्रीडाविशेषो

भवति तत्रहेतुतः नादरावहिति २२ नन्वेकक्रियानिरूपणमिवेत्यर्थः २२ ननुकथानादिभिरप्येतदेकप
रत्वंविद्यातःस्यादित्याशंक्याह चिरेवेति इतिहासादीनामात्माविन्मात्ररूपोनदेहादिरूपोजगन्मिथ्येत्ये
तस्मिन्नेवार्थेपर्यवसानान्नतैरेतदेकपरत्वंशक्यनिदिध्यासनस्यविक्षेपइत्यर्थः २३ राम

नत्वितिहासादीनामंगीकारेहम्यादेरपिप्रसक्तिःस्यादित्याशंक्याह हर्षेति २४ हम्यादीनांतत्वानुसंधाननिर्बंधाविरो
धात्त्वेनोजनादिरपितथात्वान्नदरावहिष्यामेवेत्याशंक्याह श्रत्रेति कुतइत्यतश्राह श्रत्यंतेति तद्
धिकृतःइत्यतश्रह श्राशुःपुनःस्मर्तेति २५ ननुतदानींविक्षेपाद्यावेषितत्वविस्मृतिसद्भावात्पुरुषार्थ
हानिःस्यादित्याशंक्याह तत्वेति कुतस्तर्हिश्रनर्थइत्यतश्राहकिंत्विति विस्मरणेसतिविपर्ययो

ऋषिवाणिज्यमेवौत्वेनौजनादौ भवेत्क्रियायत्नकादिकेषुच विक्षिप्यतेयदृत्ताधीस्तेस्तंत्वस्मृत्ता ऽ
संग्रहात् २४ श्रनुसंदधतेवात्रनोजनादौयवर्तितुं शक्तेऽप्यंतविक्षेपाद्याशुपुनःस्मृतेः
२५ नैतत्वविस्मृतिमात्रान्नानर्थकोनुविपर्ययात् विपर्येनुनकालोक्तिऊहितिस्मरतः क्वचित्
२६ तत्वस्मृतेरवसरोनास्त्यन्याभ्यासशालिनः यत्कताभ्यासघातित्वाद्वजात्वमुपेक्षते २७

विस्मादित्याशंक्याह विपर्येनुमिति २६ ननुनोजनादिप्रवृत्तस्यवतर्कान्याससंवृत्तस्यापितत्वस्मरणेकिंनस्यादि
त्याशंक्याह तत्वस्मृतेरिति नकेवलंतत्वानुसंधानावसरान्नावरावकिंतुकायतर्कान्यासस्यतत्वाभ्यासवि
रोधित्वान्नदानींस्मृतंमपितत्वंबलादुपेक्षतइत्याह तेति २७

तत्त्वानुसंधानविरोधिवाग्यापरस्यात्याज्यत्वेऽमाण्ड्येनतमेवैकंविजानीथआत्मानमन्यावाचोविमुंचथअमृतस्यै
षसेतुरितिश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति तमेवैकमिति नानुध्यायात्बहुञ्शब्दान्वाचोविग्लापनंहितदिसेतदपिवाक्यं
श्रूयतइत्याह तथेति २८ ननुतत्त्वानुसंधानातिरिक्तमाहारादियथानत्यज्यतेएवमितरशास्त्राद्यभ्यासोपिकि
मेवैकंविजानाथआत्मानावाचोविमुंचथ इतिश्रुतंतथान्यत्रवाचोविग्लापनंत्विति २९ आहारादित्यज्य
मेवजनावेज्ञात्वांतरंत्यजन् किंनुजीवतियेनैवंकरोष्यत्रदुराग्रहं २९ जनकादेः कथंराज्यमिति चे
दृढबोधनः तथातवापिचेन्नष्टंपठयशास्त्रमपिकुरु ३० मिथ्यात्ववासनादार्ढ्यद्वारब्धत्रयकांक्षया
ब्रह्मक्षिप्तंतः पतनंतेस्वस्वकर्मानुसारतः ३१

यतोमित्याग्रहंकुर्वाणंप्रत्याह आहारादिति २९ न
नुतर्हिजनकादीनांतत्त्वविदांकथंराज्यपरिपाजनादौप्रवृत्तिरितिनिर्बंधंकृते जनकादेरिति दृढापरोक्षज्ञान
त्तेषांसानबाधिकेत्यभिप्रायेणपरिहरति दृढेति तर्हिममापिदृढबोधोस्तीतिवदंतंप्रत्याह तथेति ३० न
ठुतत्त्वविदःसंसारासारतांजानतः कुतस्तद्विपरीतं प्रतइत्याशंक्याहारब्धस्यावश्यंकर्मफलत्वा
ज्ञोगेनतत्क्षयायप्रवृत्तिरित्याह मिथ्यात्वेति ३१ ॥

तद्दृष्टांतेविषमतेत्यारंक्याह नृपतिप्रसंगइति आरब्धवशादेवातिप्रसंगोपिस्यादित्याशंक्यांगीकरोति न
स्त्रवेति ३२ ननुज्ञान्यज्ञानिनोःआरब्धकर्मण्यवशंपंसो व्यतयासमानेतयोःकुतोवैजात्यसिद्धिरित्याशं
क्याह ज्ञानिनइति ३३ तत्रदृष्टांतमाह मार्गइति ३४ इत्थमुपपादितमात्मानंचेदितिमंत्रस्यपूर्वार्धार्थमनु
वदन् फलप्रदर्शनपरमुत्तरार्धमवतारयति साक्षादिति सम्यक्साक्षात्कृतात्मधीःसाक्षात्कृतःआत्माय

नृपतिप्रसंगोमाशंक्यःस्वकर्मवशवर्तिनां ह्यलुब्धकोनूशक्यतकर्मवारयितुंवद् ३२ ज्ञानिनस्तु
निश्चावसमेष्यारब्धकर्मणि नकुतोज्ञानिनोधैर्यान्मूढःक्षिप्त्यधैर्यतः ३३ मार्गेगत्रोर्द्व
योःश्रांतोसमायामय्यदूरतां जानन्धैर्यान्मृगंगछेदन्यस्मिन्नतिदानधीः ३४ साक्षात्कृता
त्मधीःसम्यग्विपर्ययबाधितः किमिच्छत्यस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेत् ३५ जगन्मिथ्यात्वधी
र्नावाद्यक्षिप्तौकाम्यकामुकौ तयोरन्यावसंतापःश्राम्येन्निस्नेहदीपवत् ३६ यासाक्षात्कृतात्मनाद्द

शधार्यस्यसः अविपर्ययबाधितः विपर्ययेणदेहाद्यात्मबुध्याबाधितोनभवतीत्यविपर्ययबाधितः उनयंहे
नुगर्भविशेषणं ३५ अस्यमंत्रार्धस्यतात्पर्यमाह जगदिति काम्यंचकामुकंचकाम्यकामुकौतावस्मिन्नि
राकरणेकारणमाह जगन्मिथ्यात्वेति ननुकिंमित्यतआह तयोरिति तयोःकायकाष्ठयोस्तैरन्ना

वेसंतापःकामनानिमित्तकारणाभावान्नावाग्निस्थि
तदीपवज्ज्वालेत्यर्थः ३५

कामप्रावल्यात्कामनाभावः कदृष्ट्यत्याशंक्याह गंधर्वेति मायाविनिर्मितेयत्तनेत्थितं स्त्रीकिंचिदपिइदमेवज्ञा
लिकनिर्मितमितिजानन्नकामयतेनकेवलंकामनाभावःयस्यतेस्मन्तपिनिहसन्निहासतियस्त्यक्तुमिच्छति ३
७ दार्ष्टांतिकेयोजयति स्त्रापातेति एवमायातरमणीयेषुप्रतीतिमात्ररम्येषुभोगेषुभुज्यंतइतिभोगाविषया
स्त्रक्करणाख्यस्तेषुएवंविचारवान्स्त्रापातरमणीयत्वानुसंधानवान्नानुरक्तिनासक्तिंकरोतिकिंतुदोषदर्शनेनै

गंधर्वपत्तनेकिंचिन्नैरंजालिकनिर्मितं जानन्कामयतेकिंतुजिहासतितद्वन्निदं ३७ स्त्रापातरमणीये
षुभोगेष्वेविचारवान् नानुरज्यतिकिंत्वेतान्दोषदृष्ट्याजिहासति ३८ स्त्रर्थानामार्जनेक्षेशस्त
थैवपरिपालने नाशेदुःखव्ययेदुःखंधिगर्थान्क्लेशकारिणः ३९ मांसपोचालिकायास्तुयंत्रं
लोलेंगयंजरे स्नाय्वस्थिग्रंथिशालिन्याःस्त्रियःकिमिवशोभनं ४०

तान्परित्यक्तुमिच्छति ३८ केतेविषयदोषाइत्याहा स्त्रर्थानामिति ३९ एवंविषयाणांदुःखहेतुत्वंप्रदर्श्य
शोभनत्वंचक्वचिद्दर्शयति मांसेति स्नायवः शिराः स्त्रस्थीनिप्रसिद्धानिग्रंथयोमांसनिचयरूपानितंत्र
स्नाय्वस्थिभिःएतैःसहितायाःमांसपोचालिकायाःपुत्तलिकायायोषितोयंत्रंलोलेयंत्रवच्चपनशीलेऽ
गयंजरेऽगान्येवयंजरंनीडंतस्मिन्स्त्रारीरेकिंशोभनमिवनकिमपीत्यर्थः ४०

एवमादिस्त्रियादिदृष्टेर्नत्वज्ञानसहकार्यांऽदुष्टयक्त्वाविलोचनेसमाधीकर्यरम्यंचेत्किंसुधापरिप्लुत्सी
त्येवमाद्योद्दृष्टांते ४१ विषयदोषदर्शनेसतिनोगेच्छाभावेकस्तिसहिनंदृष्टांतमाहसुधयेति स्वयंस्त्र
मूढोविवेकीमिश्रन्नौजनेनध्वस्ताविनश्यन्तदत्तस्त्राक्षाकांक्षायस्यसःतथोक्तः इदंविषमित्येवंजानंस्त

एवमादिसुशास्त्रेषुदोषाःसम्यक्प्रपंचिताः विमर्शन्निनिशंतानिकर्यदुःखेषुमज्जति ४१ सुधया
प्लाव्यमानोपिनविषंह्यनुमिच्छति मिश्रंन्नध्वस्तदृङ्नन्नमूढस्तज्जिघ्रसति ४२ चारब्धकर्म
प्राबल्यान्नीरोगेच्छान्नवेद्यरि क्लिश्यन्नेवंतदाप्येषलुंक्तेविलिप्तहीनवत् ४३ भुंजानानाप्यमि
बुधाःश्रद्धावंतःकुटंबिनः नाद्यापिकर्मनःछिन्नमितिक्लिश्यंतिसंततं ४४

दिषंनजिघ्रतीतिनाऽनुमिच्छतीत्यर्थः ४२ ननुचारब्धकर्मणाःप्राबल्यात्स्त्रानिनोपीच्छान्नवेदित्याशं
क्यतत्स्यात्यागेपिघातिपुरःसरंभुंक्तेइत्याह चारब्धेति ४३ कथमेवतत्स्वगम्यतइत्याशंक्यजो
कदर्शनादित्याह भुंजानाइति ४४

ननुतत्त्वविदांसंसारनिमित्तकस्तापोऽनुपपन्नःज्ञानवैर्थ्यापातादित्याशंक्याह नायमिति स्वयंक्लेशःनाद्यापिकर्मनश्चिन्नमित्येवमनुतापात्मकःसंसारतापोनन्वविदिकिंत्वत्रसंसारेविरक्ततासक्तिरहितता तापःत्वाज्ञानेयुक्तिमाह ज्ञांतीति हियस्मात्कारणात्संसारिकस्तापःज्ञांतिज्ञाननिदानःज्ञांतिज्ञानकारणकःस्मृतःपूर्वैःचार्यैःस्वयंतुविवेकज्ञानमूलत्वात्तन तथाविधइत्यर्थः ४५ स्वयंक्लेशोविवेकमूलोऽविवे

नायंक्लेशोत्रसंसारतापःकिंतुविरक्तता ज्ञांतिज्ञाननिदानोहितापःसंसारिकःस्मृतः ४५ विवेकेपरिक्लिश्यन्नप्यन्नागेनतप्यति स्वयथानंतभोगेपिनेवतप्यतिकर्हिचित् ४६ नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यति हविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्धते ४७

कर्मूलोवेनिकुतोवगम्यतइत्याशंक्यकामनिवर्तकत्वाद्विवेकमूलइत्याह विवेकेनेति ४६ विवेकिनइत्याविवेकिनोपिभोगेनैवतृप्तिःस्याद्यतोविवेकीऽप्रयोजकइत्याशंक्यभोगस्यतृप्तिहेतुत्वाभावप्रतिपादिकांश्रुतिंपठति नजातिति ४७

विवेकमूलस्यभोगस्यतृप्तिहेतुत्वमनुभवसिद्धमित्याह परिज्ञायेति स्वयंभोगएतावानेवंवयासमाधइत्येवमनुभवकश्चित्संबुद्धेर्नईश्वरतइत्यर्थः नतुतत्राहेतोर्भोगस्यविवेकसाहचर्यमात्रेणकथंतुष्टिकरत्वमित्याशंक्यसहकारि ग्राहियरीनकार्यकरत्वंलोकेदृष्टमित्याह विज्ञायेति स्वयंचोरइतिज्ञात्वानेनसहवर्त्तमानस्य नचोरतामेतिकिंतुमित्रतामेतीत्यर्थः ४८ ननुकामनास्वरसत्वान्म

परिज्ञायोयमुक्तोहिभोगोऽभवतितुष्टये विज्ञायसेवितश्चौरोमैत्रीमेतिनचोरताम् ४८ मनसोनिगृहीतस्यजीवाभोग्यकोपियः तमेवाल्पविस्तारंक्लिश्नात्यनुमन्यते ४९ बंधयुक्तोमहीतस्यजीवाभोग्यकोपियः तमेवाल्पविस्तारंक्लिश्नात्यनुमन्यते परैरबंधनाकांतोनरइवनुमन्यते ५०

नसःकर्थंस्वल्पभोगेनतृप्तिःस्यादित्याशंक्यनिदिध्यासनेननिगृहीतस्यतथात्वाभ्युपगमेत्याह मनसइ निगृहीतस्ययोगाभ्यासेनवशीकृतस्यमनसोल्पकोपिस्वल्पोविजीवाभोग्योजीवानुग्राह्योयोस्त्यल्पविस्तारं स्वल्पान्नबाहुल्यंतमेवभोगंक्लिश्नात्यतोरोषकंकृत्वानुमन्यतेऽधिकत्वेनजानातीत्यर्थः ४९ निगृहीतस्यमनसः स्वल्पेनापिभोगेनतृप्तिर्भवतीत्यत्रदृष्टांतमाहबंधमुक्त इति ५०

ननुशारब्धकर्मभावस्याप्रारब्धेघिछान्नवेद्यदीत्यत्रकर्मवशादिछान्नवेदित्यक्तं तदनुपपन्नमिछाविद्यातिनिर्विवेकज्ञानेसतिनदुत्पत्त्यसंभवादितिशंकते विवेकेइति ५१ दोषदर्शनेसत्यपीछाननसंभवितिशारब्धस्यनानुपकारत्वादितिपरिहरति नैषदोषइति तदेवदर्शयति इछेति इछा

विवेकेजातेतिसतिदोषदर्शनलक्षणे कथमारब्धकर्मणिभोगेछांजनयिष्यति ५१ नैषदोषायतीनेकविधंशारब्धमीक्षते इछानिछायरेऽचशारब्धंत्रिविधंस्मृतं ५२ अपथ्यसेविनश्चौरारा-
दाररताश्चपि जानंतएवत्यानर्थमिछंत्यारब्धकर्मनः ५३ नवात्रेतशरीरेणुमीश्वरेणापिशक्यते
यतईश्वरएवाहगीतायामर्जुनंप्रति ५४ श्रीराम

जनककर्मनिछयाभोगघटंपरेछयाभोगेघटंचेतित्रिविधमित्यर्थः ५२ इछाशारब्धंदर्शयति अपथ्य
सेविनइति ५३ अपथ्यसेवादीछायाःशारब्धैफलत्वंकुतोवगम्यतेइत्याशंक्यपरिहार्यत्वादित्याह
पेत्याह नचात्रेतदिति अत्रास्मिन्श्लोकेअपथ्यादीछंतीत्येतत्कुतइत्यतआह यतइति ५४

गीतावाक्यंपठति सदृशमिति विवेकज्ञानवानपिपुरुषःस्वस्याःस्वकीयायाःप्रकृतेःसदृशंश्रनुरूपंचेष्टते प्र
कृतिर्नामपूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारोवर्तमानजन्मादावभिव्यक्तःज्ञानवानपिकिंपुनर्मूर्खःतस्मात्प्रकृ
तियोनिरूपोनिग्रहःप्रकृत्यनिरूपोनिरोधोमयान्येनवाकृतः किंकरिष्यतिनकिंमपीत्यर्थः ५५ तीव्र
प्रारब्धस्यापरिहार्यत्वेवचनांतरसंमतिमाह अवशमिति अवशंज्ञानविज्ञानवानपिकिंपुनः ज्ञानवानंदुःख
प्रारब्धस्यापरिहार्यत्वेतत्परिहारासमर्थस्येश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसंगइत्याशंक्याह नचे
दीनामित्यर्थः ५६ प्रारब्धस्यापरिहार्यत्वेतत्परिहारासमर्थस्येश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसंगइत्याशंक्याह नचे

संदृशंचेष्टतेस्वस्याःप्रकृतेर्ज्ञानवानपि प्रकृतिंयांतिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यति ५५ अवशंज्ञानवि
ज्ञानवानंप्रतिकारोनवेद्यदि तदादुःखैर्नलिप्येरन्ननलंसमुधिष्ठिराः ५६ नचेश्वरत्वमीशस्यहीय
तेतावतायतः अवशंज्ञानविताये षामीश्वरेणैवनिर्मिता ५७ यश्चोत्तरश्लोकेवैनऊम्यतेऽर्जुनंप्रत्य
दोः अनिछापूर्वकंचास्तिप्रारब्धमपितथापि ५८ ति कुतइत्यतआह यतइति यतःकारणदेषादुःखादी
नांअवशंज्ञानविताप्यीश्वरेणैवनिर्मिताऽतोनानीश्वरत्वप्रसंगइत्यर्थः ५७ एवंसप्रपंचमिछाप्रारब्धमस्तिधा
यानिछाप्रारब्धंवक्ष्यमाणत्वे यश्चोत्तरश्लोकेमामिति अनिछापूर्वकंचप्रारब्धमस्तिएतदर्जुनप्रश्नयोः यश्चोत्तरा

तत्रार्जुनस्यप्रश्नंतावद्दर्शयति त्रयकेनेति हेवार्ष्णेयस्त्वंसंबोधिनस्त्वयंपुरुषःकेनयुक्तेरितःत्वनिच्छन्न
पिइच्छामकर्वन्नपिराज्ञाबलान्नियोजितइवपापंचरतिश्राचरति ४९ प्रश्नस्योत्तरमाह कामएषइति एषःपुरु
षप्रवर्त्तकःरजोगुणसमुद्भवउत्पत्तिर्यस्यसरजोगुणसमुद्भवःकामःएषःप्रसिद्धोयंकामःकदाचित्क्रोधरू
पेणापिपरिणमतेतनःक्रोधःसयुनःकादृशःमहाशनःमरत्त्रश्नंविषयजातंयस्यसमहाशनःमहापाप्मा
त्रयकेनप्रयुक्तोयंपापंचरतिपुरुषः त्वनिच्छन्नपिवार्ष्णेयबलादिवनियोजितः ४९ कामएषक्रोधएष
रजोगुणसमुद्भवः महाशनोमहापाप्माविद्ध्येनमिहवैरिणं ६० स्वनाव्रजेनकौंतेयनिबद्धःस्वेन
कर्मणा कर्त्तुनेच्छसियन्मोहात्करिष्यस्यवशोपितत् ६१ महतःपापस्यहेतुत्वाद्उपचारान्महापाप्मत्वमस्यश्रुतः
इहसंसारेएनंकामंक्रोधरूपंवैरिणंविद्धिस्वयमनिच्छायः त्वन्नबलात्कामक्रोधयोरेवपुरुषप्रवर्त्तकत्वमुपजन्य
ते+ शास्त्रवशाद्धिकरजोगुणकार्ययोःकामक्रोधयोरन्यतरस्यैवपुरुषप्रवर्त्तकत्वंनप्रहर्त्तुंछायाइति ६७
नानिष्टायारभ्यस्येत्याशंक्यतस्यैवप्रवर्त्तकत्वमितियादृक्तदाक्यंपठति स्वनाजेनेति हेकौंतेयस्वेनैवानुष्ठिते
नातएवत्वकीयेनशास्त्रेनकर्मणानिबद्धःसन्यत्कर्तुनेच्छसितदपिमोहाद्विवेकतःत्रवशःकरिष्यसीत्यनो ऽनि

इदानीपरेच्छापारंभस्यप्यस्तीत्याह नानिष्टंतइति त्वनिष्टंतोपिनन्नवंतिरुष्टंतोपिनन्नवंति किंतुपरदात्मि
एपसंयुताःसंतस्तत्प्रीत्यर्थमेवसुखदुःखेत्रनुभवंतित्रतःएतत्सुखादिभोगहेतुभूतंपरेच्छापूर्वकंपारंभ
प्रसिद्धमितात्पर्यः त्रतएवदोषदर्शनेसत्यपिपारंभस्यार्यरिहार्यत्वात्तस्यैवजनकत्वंनिवारयितुंशक्तो

नानिष्टंतोनदेवेनःपरदात्मिएसंयुताः सुखदुःखेनजंत्येतत्परेच्छापूर्वकर्महि ६२ कथंतर्हि
किमिच्छन्नित्येवमिश्रमिनिषिध्यते नेच्छानिषेधःकिंत्विच्छाबाधोन्नर्जितबीजवन् ६३

नानिच्छावः ६२ ननुतत्त्वविदोपीच्छां
नीकारेकिमिच्छन्नितिश्रुतिविरोधइतिशंकते कथमितिकिमिकन्नित्यनेनवाक्येनकथमिच्छान्नावो
वर्णितइत्यर्थः नानेनेच्छाभावोऽभिधीयतेकिंतुसत्यान्रपितस्याःसमर्थ्यंपरेनजनकत्वंनास्तीतिबो
धयतइतिपरिहरति नेछेति स्वरूपेणसत्यान्रपितस्याःसामर्थ्यरहित्येदृष्टंतमाह नर्जितेति ६३

संक्षेपेणोक्तमर्थं प्रपंचयति अर्जितानीति यथार्जितानि बीजानि स्वयं च स्वेनैव विद्यमानान्यपि नां शक्तादिकार्यकराण्यभवंति तथाविद्वद्दिक्षास्वयंविद्यमानायाप्यज्ञाणपदार्थस्यासत्वज्ञानेनबाधितत्वान्न व्यसनादिकार्यक्षमेत्यर्थः ६४ ननुतर्हिविदुषइहैवनांगिकर्तव्याफलाभावादित्याशंक्याफलाभावोऽसि द्धोभोगलक्षणफलसद्भावादितिसदृष्टांतमाह दग्धंबीजमिति दग्धंअर्जितमितियावत्व्यसनंविपदा अर्जितानिचबीजानिसंत्यऽकार्यकराणिच विद्वद्दिक्षातयेऽप्यासत्वबोधन्नकार्यहृत् ६४ दग्ध बीजमरोहेपिन्नक्षणायोपयुज्यते विद्वद्दिक्षाप्यल्पभोगंकुर्यान्नव्यसनंबहु ६५ भोगेनचरिता र्थत्वान्प्रारब्धंकर्महायते भोक्तव्यसत्यताभोत्याव्यसनंतत्रजायते ६६

दृष्टांतंबहुधबहुविधंव्यसनंवियदिक्षांशेदोषेकामजेकोपजेऽत्यन्निधानात् ६५ ननुतर्हिवर्मैवभोग द्वाराव्यसनमपिजनयेदित्याशंक्याह भोगेनेति प्रारब्धकर्मणोभोगमात्रहेतुत्वान्नव्यसनजनकत्व मित्यर्थः कुतस्तर्हिव्यसनजन्मेत्यत आह भोक्तव्येति तत्रतस्मिन्विषये ६६

व्यसनहेतुंचमंदर्शयति भाविनश्चपतिबंधमिति भाव्यंभोगोभाविनश्चतेषऽन्नरोत्तरंवर्धतांविघ्राश्चैनंमाप्रतिबंधस्य प्र तिबंधमकुर्वंतुयस्मादेकभोगादहंधन्यःकृतार्थोस्मिइत्येवंरूपोन्नमोनवतिनतश्चव्यसनमित्यर्थः ६७ यसंगाद्स्य परिहारोपायमाह यन्नावेति यन्नविदुषोप्येतन्ननवेदेव नविदुषोप्येवेतद्न्यथान्नवेदेवेत्येवंरूपः चिं तांविषघ्नःइदंमेश्रेयः कदान्नविष्यतिइदंमेनिष्कंनिर्वर्तिष्यतिइत्येवमादिचिंतेवविषघ्नीवस्वसंसृष्ट

भाविनश्चपत्वंयंभोगोवर्धतांसुखरोत्तरं भाविघ्नाःप्रतिबध्नंतुधन्योस्म्यस्मादितिन्नमः ६७ यद्न्नाविनत न्नाविन्नाविवेन्नतद्न्यथा इतिचिंताविषघ्नोयंबोधोन्नमनिवर्तकः ६८ समेपिन्नाभोव्यसनंन्नोतोभो छेन्नबुद्धवान् न्नज्ञात्वार्थस्यसंकल्पात्न्नांतस्यव्यसनंबहु ६९ मायामयत्वंभोग्यस्यबुधाऽस्था मुपसंहरन् भुंजानोपिनसंकल्पंकुरुतेव्यसनंकुतः ७० पुरुषस्यनाशहेतुत्वाद्विषमिदंचिंताविषं हंतीतिचिंताविषघ्नःएवंभूतोबोधःसोयंन्नमनिवर्तकःपूर्वोक्तन्नमनिवर्तकइत्यर्थः ६८ ननुविद्वद्वि दुषोर्भोगोरपिभोगित्वाविशेषेएकस्यव्यसनमयरस्यतेनतेनंकुरुतइत्याशंक्याविपरीतज्ञानसत्वा त्प्रारब्धांतन्नसिद्धिरित्याह समेपितिबुद्धवान्न्नातवान्न्नानीत्यर्थः न्नांतेःकथंव्यसनहेतुत्वमितिचेदाह

ननुमायामयत्वबोधेसत्यपिभोग्यस्यतदानीतनसुखहेतुत्वात्कुतस्तस्योपसंहारइत्याशंक्यबहुविध दोषदर्शनादित्याह स्वप्नेइंद्रजालेति ७१ ननूक्तस्वप्नेइंद्रजालसादृश्यादिज्ञानेसत्यासक्तिर्नावोनश्यतेइ वकुतोजायतइत्याशंक्यतज्ज्ञानोपायमाह स्वस्वप्नमिति स्वकीयंस्वप्नमपरोक्षतयादृष्ट्वास्वकीयंचजा

स्वप्नेइंद्रजालसदृशमचिंत्यरचनात्मकं द्रष्टुरनंजगत्स्वप्नवत्कल्पंतवानुरज्यति ७१ स्वस्वप्नमा परोक्षेणदृष्ट्वापश्चात्स्वजागरं चिंतयेत्स्वप्नमत्तःसन्मुह्यतिनंमुहुः ७२ चिरंतयोःसर्वसा म्यमनुसंधायजागरे सत्यत्वबुद्धिंसंत्यज्यनानुरज्यतिपूर्ववत् ७३

गरमनुभवन्स्वप्नजागरावनुभावयन्प्रमत्तःसन्मुह्यतिचिरंतयोःसर्वसाम्यंतात्कालिकभोगहेतुत्वपरिणतिविरसत्वविनाशित्वादिज्ञानेचिर मनुसंधायजागरेपिसत्यत्वबुद्धिंपरित्यज्यजायदवस्थायांपूर्ववज्जागत्सत्यत्वज्ञानदशायामिवना नुरज्यतिस्वनुरक्तोनभवतीत्यर्थः ७३

ननुत्रयंचगोचरस्यमिथ्यात्वज्ञानस्यविषयसत्यत्वोपजीविनोभोगस्यचपरस्परविरोधित्वान्मिथ्यात्वज्ञा नेसतिकथंभोगसिद्धिरित्याशंक्यभोगस्यविषयसत्यत्वापेक्षाभावान्नविरोधइतिपरिहरति इंद्रजाल मिति इदंहितंभोगपजातमचिंत्यरचनात्वादिंद्रजालवन्मिथ्येतियुक्त्याऽसंधायाविस्मरतोविदुषःप्रा रब्धभोगतःप्रारब्धकर्मफलयोःसुखदुःखयोरनुभवेनमिथ्यात्वानुसंधानस्यकाहानिःवाग्रहा

इंद्रजालमिदंहितमचिंत्यरचनात्मतः इत्यविस्मरतोहानिःकावाप्रारब्धभोगतः ७४ निर्बं धस्तत्त्वविद्यायाइंद्रजालत्वसंस्मृतौ प्रारब्धस्याग्रहोभोगेजीवस्यसुखदुःखयोः ७५

न्मिथ्यात्वानुसंधानेनवाभोगस्यकाहानिःविच्छिन्नविषयत्वादितिभावः ७४ विच्छिन्नविषयत्वमेव दर्शयति निर्बंधइति तत्त्वविद्यायाजगत्त्वगोचरस्यज्ञानस्यइंद्रजालवज्जागतोमिथ्यात्वानुसंधा नेनिर्बंधेननुभोगपजनापेक्षयाप्रारब्धकर्मणश्चजीवस्यसुखदुःखयोःप्रदानेश्रायहोननुभोग्यसत्यत्वा पादनइतिभावः ७५

एवंविलिन्नविषयत्वंदर्शयन्योगमाह विद्येति विद्याचारध्वकर्मणोपरस्परंनविरुध्येतेविलिन्नविषयत्वात्सं
प्रतिपन्नरूपरसज्ञानवदित्यर्थः नोम्यमिथ्यात्वज्ञानंनोगबाधकंनभवतीत्येतत्कदृष्टमिथ्यात्वाशंक्या
ह जानद्भिरिति ऐंद्रजालोविनोदो इंद्रजालसंबंधीचमत्कारविशेषः जानद्भिरपींद्रजालत्वंजानद्भिरप्य
वलोक्यतइतिघस्मिरुमित्यर्थः ७६ किंचविद्याचारध्वकर्मणोर्विरोधोस्तीतिबरूषेत्याह किंचार

विद्याचारध्वेविरुध्येतेनलिन्नविषयत्वतः जानद्भिरप्यैंद्रजालोविनोदोदृष्टएतेखलु ७६ जगन्मिथ्यात्व
मायाद्याचारध्वंनोजयेद्यदि तदाविरोधिविद्यायान्नोगमात्रान्नसत्यता ७७

ध्वंकर्मजगतोनोग्यजातस्यसत्यत्वमबो
ध्वंकर्मविद्याविरोधीत्यच्यतेउतविद्याचारध्वकर्मविरोधिनीतिनाद्यइत्याह जगन्मिथ्यत्वमिहनगन्सत्यतमो
तिचारध्वंकर्मजगतोनोग्यजातस्यसत्यत्वमबाध्यत्वमायाद्यसंपाद्ययदिनोजयेज्जीवस्यसुखदुःखवेदयत्व राम०
दाविद्याविषयस्यमिथ्यात्वस्यापहारादविद्यायाविरोधित्वान्नचतथाकरोतिकिंतुनोगमेवबाधयतीत्यतोन ८९
विद्याविरोधिचारध्वमितिभावः नोगवत्तादेकनोग्यस्यसत्यत्वमपिस्यादित्याशंक्याह नोगमात्रादिति विम
तंजगत्सत्यंनोग्यत्वादित्यनदृष्टांताभावइतिभावः ७७

ननुमिथ्यायदार्थैर्नोगोनभवतीत्यत्रापिदृष्टेनोनास्तीत्याशंक्याह न्यूनइति ७८ नापिद्वितीयइत्याह
यदीति विद्यायदिजगन्नोग्यजातमपकुर्वीतनेदृजगतमितिनिषेधकज्ञानवत्प्रतीयमानस्यनोग्यस्य
स्वरूपंविलापयेत्तदाचारध्वकर्मनोगस्यसुखदुःखानुभवस्यसाधनायहोरेणाचारध्वकर्मविद्यातिनि
स्यान्नभवतथाकरोतिकिंतुमिथ्यात्वमेवबोधयतिअतोनाचारध्वकर्मविरोधिनीतिभावः ननुमिथ्यात्व

न्यूनोजायतेनोगःकल्पितैःस्वप्नवस्तुभिः जाग्रद्वस्तुभिरप्येवंसत्यैर्नोगइष्यतां ७९ यदिवि
द्यायदुर्वीतजगत्याचारध्वंघातिनी तदास्यानृतमायात्वबोधेनतदपकुर्वः ७९ अनयदुत्तरश्लोका
स्तदिंद्रजालमिदंइतिति जानंत्येवानपकृत्यनोगंमायात्वधीस्तथा ८०

बोधनादेवस्वरूपमपिविलापयेदित्याशंक्याह नक्वेति इंद्रजालादौस्वरूपसत्यंविनापिमिथ्यात्वज्ञानदर्श
नादितिभावः ७९ एतदेवप्रपंचयति अनयदुत्तरेति श्लोकाः जनास्तदिंद्रजालस्वरूपमनपकृत्वा
तिरस्यंद्रजालमिदंइंद्रजालमितिजानंत्येवयथातथानोगंनोग्यमनपकृत्वाविद्यामायात्वधीःप्रगन्मि
थ्यात्वधीजगन्मिथ्यात्वज्ञानवतीत्यर्थः ८०

यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादिश्रुतिर्दृष्टदर्शनदृश्यभावंबोधयंतीतिविद्योत्पद्यमानाजगद्विलापयेदेवएवंसतिविदुषोभोगःकथंस्यादितिशंक्यतत्रवक्ष्येनशंकते श्लोकद्वयेन यत्रत्वस्यति यत्रयस्यांविद्यावस्थायांहित्वज्जगदस्यविदुषःस्वात्मैवाभूदितिसानेनस्वरूपमेवभवतितत्रतस्यादशायांकोऽपिशंकेनसाधनेनचक्षुषाकिंदर्शनरूपजातंपश्येदेवंघ्राणजल्पनेनकिं यत्रत्वस्यजगत्स्वात्मापश्येत्कस्तत्रकेनकिं किंजिघ्रेत्किंवदेदितिश्रुतौतुबहुघोषिते ९१ तेनदैतमपक्षत्यविद्योदेतिनचान्यथा तथाचविदुषोभोगःकथंस्यादितिचेच्छृणु ९२ सुषुप्तिविषयामुक्तिविषयावाश्रुतिस्त्विति उक्तंस्वाप्ययसंपत्त्योरितिसूत्रेद्यतिस्फुटं ९२ ९३ कुसुमादिकंजिघ्रेत्किं वाकंकेनवागिंद्रियेणवदेदेवमितरेंद्रियव्यापारान्नावद्योतनायवाशब्दः इत्येवंप्रकारेणश्रुतौच हुवारमन्निहितमित्यर्थः ९१ ततःकिमित्यतआह तेनेति स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविश्रुतेरात्मिनसूत्रेयत्रत्वस्येत्यादेःश्रुतायाः श्रुतेःसुप्तिमोक्षयोरन्यतरविषयत्वेनव्याख्यातत्वान्नविद्याजगत्पक्षवतीतियरिहरति स्वप्नेति स्वाप्ययःसुप्तुप्तिसंपत्तिर्मुक्तिरितिवार्थः ९२ ९३

अस्याःश्रुतेःसुषुप्त्यादिविषयत्वानंगीकारेबाधकमाह अन्यथेति तत्रोपपत्तिमाह दैतदृशावितियाज्ञवल्क्यादियदीदैतंपश्येन्नहितदादैतदर्शनाभावाच्चाचार्योनवेदयदैतंनयश्यतितर्हिबोधशिष्यायतुपदेशदाचार्यवाक्यंशिष्यंप्रतिबोधनायनप्रवर्तेतातोविद्यासंपदायोदेदृष्टसंगतिरितिभावः ९४ नन्वयाज्ञवल्क्यादीनामाचार्यत्वदशायांविद्यमानस्यज्ञानस्यविद्यात्वमस्त्येवतथापितस्यनापरोक्षविद्य

अन्यथायाज्ञवल्क्यादेराचार्यत्वंनसंभवेत् दैतदृशावविज्ञातादैताऽदृष्टेर्नबाधदेत् ९४ निर्विकल्पसमाधौतुदैतादर्शनहेतुतः सैवापरोक्षविद्येतिचेत्सुषुप्तिस्थानकिं ९५ स्वात्मतत्वंनजानातिसुप्तौयदितथात्वया स्वात्मधीरेवविद्येतिवाच्यंनदैतविनिवर्तकं इतिः ९६

ननुदैतप्रतीतिसत्त्वेनिर्विकल्पकसमाधौतुदैतदर्शनाभावात्सैवापरोक्षविद्येतिशंकते निर्विकल्पेति दैताघातीतिरतिप्रसंगपादकत्वान्नैवमितिपरिहरति सुषुप्तिरिति ९५ स्वात्मतत्वमितिशंकते स्वात्मतत्वमिति सुप्तौदैतदर्शनाभावेपिस्वात्मगोचरज्ञानाभावाद्विद्यात्वंतस्माद्दृष्टेत्यर्थः तर्हियत्राज्ञाज्ञविवेकेनज्ञानस्यैवविद्यात्वंनदैतदर्शनाभावस्येत्याह नहात्वयेति ९६

नन्वद्वैताऽर्हणात्मज्ञानयोरुभयोर्मिलितयोरेवविद्यालंनैकैकस्येतिशंकते उभयमिति द्वैतविस्मृतेरपिविद्या
ज्ञत्वांगीकरिजडस्याप्यर्हविद्यावत्त्वप्रसंगइतियदिहरति तर्हीति अत्रोपपत्तिमाह सकले २ति ८७ मशकेकि
अस्मिन्नेवपक्षेसमाधिमंपुरुषएमईविद्यावत्त्वमपिनस्यादितिसोपहासमाह मशकेति घटादीनांय
थाद्वैतविस्मरणंदृढतयानवसमाधौद्वैतविस्मरणंनसंभवतिमशकेकेचाविद्येयाणंसज्ञा
वादित्यर्थः ८८ नचात्मज्ञानस्यैवविद्यात्वंनद्वैतविस्मृतेरितिशंकरे आत्मधीरिति तदस्माकमिष्ट
मित्यभिप्रायेणशीर्षयति तर्हीति नचात्मधारेवविद्यासानउष्णचित्तेसंभवति अतउभयंमिलितंवि
द्याय्यदितर्हिघटादयः अर्हविद्यान्वाजिनःस्युःसकलद्वैतविस्मृतेः ८७ मशकश्चनिमुरमा
नांचित्तेपाणांबहुत्वतः तवविद्यातथानस्यात्घटादीनांयथादृढा ८८ आत्मधारेवविद्येतियदीतर्हिस
ह्यानव उष्णचित्तं निरुष्माद्येनिरुधिलंयथासर्वं ८९ तदिष्टमेवमायामयत्वस्यसमीहणात् इच्छन्नप्यहो
वत्तेकेनिमिहेन्निहिंस्रतं ९० अतनिश्चनदोषपरिहारायचित्तशैत्यनिरोधःकार्यइतिशंकामनुभाष राम०
ते चित्तेदोषापगमेसत्यद्वितीयात्मज्ञानायेष्यमाणे उष्णचित्तमितिनदृगीकरोति निरुधीति तदिष्यमिति अस्मा ८३
कमपीतिशेषः कुतइत्यतआह एष्यतीति चित्तेदोषापगमेसत्यद्वितीयात्मज्ञानायेष्यमाणं जगन्मायाम
यत्वेसंभवतीयतोतइष्टमित्यर्थः एवंकिमिच्छन्निति मंत्रांशोनाऽभिप्रेतमर्थंसुपपादयितुमुपसंहरति
इच्छन्निति इच्छन्नप्यज्ञवत्नेहेदृशः किमिच्छन्नितिश्रुतमिति योजना ९०

एवमभिधायपदवर्णनेकारणमाह रागोलिंगेमिति रागोलिंगमबोधस्यचित्तव्यायामहेमिषः कनःशब्दज्ञा
तात्तस्यतस्यास्मिःकोटरेनगेरितिनत्वविदोरागनिषेधपरंशास्त्रं शास्त्रार्थस्यसमाप्तत्वात्मुक्तिःस्या
त्रावताभित्येः रागादयःसंतुकामंनतज्ज्ञावोपराधतइतितस्मेवरागांगीकारपरंचशास्त्रंएवंचसतितस्मा
विदोदृढरागाज्ञावेसतिशास्त्रद्वयंसार्थमर्थवद्भवतिन्यविरोधतः रागनिषेधपरस्यशास्त्रस्यदृढरागाविष

रागोलिंगमबोधस्यसंतुरागाद्योबुधे इतिशास्त्रद्वयंसार्थमेवंसत्यविरोधतः ९१ जगन्मिथ्यात्व
वस्यात्माऽसंगत्वस्यसमीहणान्न कस्यकामायेतिवक्तुंज्ञावविवक्षया ९२

यत्त्वात्मनोऽकृपगमपरस्परागाज्ञासविषयत्वादितिन्यायः ९१ एवंकिमिच्छन्नित्यंशस्यात्रि
ष्यायमुपपर्णकस्यकामायेत्यंशस्यात्रिष्यायमाह जगदिति यथाजगन्मिथ्यात्वबोधेनवास्तवका
म्याज्ञावविवक्षयाकिमिच्छन्नित्यक्रमेवमात्मनोऽसंगत्वंबोधेनवास्तवनोक्तुंज्ञावविवक्षयाकस्यकामा
येतिश्रुत्याभिहितमित्यर्थः ९२

नत्वात्मनोऽनोक्तृत्वनिषेधस्यैतत्प्रसक्तिपूर्वकोवक्तव्यःसानुनविधतेऽसंगत्वादात्मनश्शंकयतस्याःस्वानु
भवसिद्धत्वान्नैवमित्यनिचेत्यतदनुवादिकांश्चनिमर्थतोऽनुक्रामति पतिजायादिकमिति नवाच्य
रे पत्युकामायपतिःप्रियोभवतीत्यारभ्यात्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवतीत्येतेनवाक्यसंदर्भेणपतिजा
यादिकस्यप्रपंचस्यात्मनोऽनोगसाधनत्वंप्रतिपाद्यतेनतःस्वात्मनोऽनोक्तृत्वप्रसक्तिरित्यर्थः ९३ एवं
पतिजायादिकंसर्वंतत्तद्भोगायनेइति किंत्वात्मनोगार्थमितिश्रुताबुद्धोषितंबहु ९३

किंकूटस्थःचिदाभासोऽथवाकिंवोज्झितात्मकः नोक्तातत्रनकूटस्थोऽसंगत्वाद्भोक्तृतांव्रजे
न् ९४ सुखिदुःख्यभिमानाभ्योविकारीभोग उच्यते कूटस्थश्चविकारीचेत्येतन्नव्याहत कथ ९५

एवमात्मनोऽनोक्तृत्वंयदुक्तंतदपवादायानोक्तारंविकल्पयति किंकूटस्थइति किंकूट
स्थश्चिदाभासश्चोक्तृत्वेनप्रसज्यतेनविदाभासस्यकिंवोज्झितात्मकस्यैवेतिविकल्पार्थः तत्रप्रथमंप्रत्याह त राम०
त्रनकूटस्थइति ९४ असंगत्वमस्तुनोक्तृत्वमस्यास्तुकोदोषइत्याशंक्याह सुखिदुःखीति सुखि ८४
त्वदुःखित्वाभिमानलक्षणोविकारीभोगःसोसंगकूटस्थस्यनयुज्यतेकूटस्थत्वविकारित्वयोरेकत्र
समावेशगयोगादित्यर्थः ९४

ननुनहिविकारिणश्चिदाभासस्यानोक्तृत्वंस्यादित्याशंक्यविकारित्वेपिनिरधिष्ठानस्यतस्यैवाऽसिद्धैर्भवसि
मितिपरिहरति विकारीति चिदाभासस्यविकारिबुद्ध्यवाद्यधीनत्वात्स्वस्मित्विकारेसंभवत्यधिष्ठानस्यारोपित
स्वरूपत्वेनाधिष्ठानभूतंकूटस्थंविहायस्वांतरेणावस्थानासंभवात्केवलश्चिदाभासस्यापिनोक्तृत्वं
नसंभवतीतिभावः ९६ तस्माच्चतुर्थःपक्षःपरिशिष्यत इत्याह उभयात्मकइतियतः एकैक
स्मादुक्तृत्वंनसंभवत्यतउभयात्मकः साधिष्ठानश्चिदाभास एवलोकेव्यवहारेदृग्नोक्तृके

विकारिबुद्ध्यधीनत्वादाभासेविकृतावपि निरधिष्ठानकिन्नांतिःकेवलानहितिष्ठति ९६
उभयात्मकएवातोलोकेनोक्तानिगद्यते तादृगात्मानमारभ्यकूटस्थःशोषितःश्रुतौ ९७

तमभिधीयतेपरमार्थतस्तूभयात्मकत्वमेवनयटनतइतिभावः नत्वसंगोह्ययंपुरुषइत्यादावसंगत्वस्यैवयो यं
विज्ञानमयःप्राणेष्वितादौबुद्धिसाक्षित्वस्यापिश्रवणेनोभयात्मकनोक्तृरूपमपिपारमार्थिकमेवस्यान्नलो
कव्यवहारमात्रसिद्धमित्याशंक्यश्रुतेस्तत्रतात्पर्याभावात्मैवमित्याह तादृगात्मानमिति तादृगात्मानंबुद्ध्युपाधि
कंनोक्तारमाश्रित्यारभ्यानूद्यकूटस्थःशुष्कोविकल्पनाधिष्ठानभूतश्चिदात्माशोषितःबुद्ध्याद्यनात्मनिर
सनेनपरिशोषितःश्रुतौबृहदारण्यकादावित्यर्थः ९७

तत्त्वदृष्टारण्यकथात्मार्थतावत्संक्षिप्य दर्शयति आत्मेति जनकेतमज्ञात्मेत्येवमात्मनि दृष्टिसतिया
ज्ञवल्क्यस्तंविबोधयन्योयंविज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिनाविज्ञानमयमुपक्रम्यासंगोह्ययंपुरुष
इत्यसंगकूटस्थंपरिशेषितवानित्यर्थः ९८ एवंदृष्टारण्यकेऽसंगात्मपरिशेषणप्रकारंप्रदर्श्य

आत्मानंतमइत्थंकेयाज्ञवल्क्योविबोधयन्न विज्ञानमयमात्मांऽसंगंतंपर्यशेषयत् ९८
कोयमात्मेत्येवमादौसर्वत्रात्मविचारनः उन्नयात्मकमात्मकूटस्थःशेष्यतेऽतौ ९९

तरेयादिश्रुत्यंतरेष्वपितद्दर्शयति कोयमित्यादि कोयमात्मेतिवयमुपास्महेकतरःस आत्मेत्येव
मादावात्मविचारणंतत्करणेयाधिकमात्मनः मारभ्यज्ञानमात्मकः कूटस्थःपरिशेषि
तः एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यं एवयुक्तिश्रुतिपर्यालोचनायामुन्नयात्मकस्तत्तुर्मिष्यात्वपरमार्थि
कांऽसंगकूटस्थांऽशेऽक्तत्वंसिद्धं ९९

ननुदृष्टश्रोतृमंत्यर्थात्वेनानिनांतस्मिन्सत्यबुद्धिःकुतोजायतइत्याशंक्याह कूटस्थेति आ
त्मालोकपदसिद्धोज्ञोक्तान्वयविवेकतःत्वंपदकूटस्थाद्विवेकद्ज्ञानाज्ञानेनकूटस्थनिष्ठंसत्यत्वमात्मन्य
ध्यस्यतद्वारखनिष्टस्यज्ञोक्तत्वस्यापिसत्यतांमत्वाज्ञोगंकदाचिदपिनहातुमिच्छति २०० ननुतर्ह्या

कूटस्थसत्यतांत्वस्मिन्नध्यस्यात्माविवेकतः तात्त्विकींज्ञोक्ततांमत्वानकदाचिज्जिहासति २००
ज्ञोक्तात्वस्यैवज्ञोगायपतिजायादिमिष्यति एषलौकिकश्चांमत्वानकदाचिज्जिहासति २०१

त्मनस्तुकामायसर्वप्रियंभवतीत्यात्मशेषतंज्ञोग्यस्पकर्यंपतिपाद्यतइत्याशंक्यनकूटस्थात्मशेषतं
पतिपाद्यतेकिंतुलोकपदसिद्धोज्ञयात्मकज्ञोक्तशेषत्वमेवश्रुत्यानूद्यतइतीत्याह ज्ञोक्तेतिलोकेयोज्ञो
क्तात्वस्यैवज्ञोगायपतिजायादिज्ञोगोपकरणमिच्छतीत्ययंलौकिकश्चोतःश्रुत्यासम्यगनूदितोनाऽर्थो
तरंपतिपाद्यतइत्यर्थः २०१

अत्रवादः किमर्थमित्याशंक्याह त्रोग्यानामिति त्रोग्यानांपतिजायादी
नांत्रोक्तःस्वस्यत्रोगोपकरणत्वात्त्रोग्येष्वनुरागोनकर्तव्यः किंतुधनवन्नूतेत्रोक्तर्येवनुरागः कर्तव्यइ
तिविधानायेत्यर्थः २ त्रोगेषुवैमत्यागपुरःसरमात्मन्येवधैर्यकर्तव्यतायांदृष्टांतत्वेनेश्वरेधैर्यार्थनेपुनरुसं
रंपुराणवचनमुदाहरति याधातिरिति अविवेकीनामात्मज्ञानशून्यानांविषयेधनपायिनीदृढायाधातिरसि

त्रोग्यानांत्रोक्तशेषत्वान्मात्रोग्येष्वनुरज्यतां त्रोक्तर्यैवधानेतोनरागंनविधिस्मनि २ याधातिर
विवेकीनांविषयेधनपायिनी त्वामनुःस्मरतःसानेरुदयान्मापसर्पतु ३
लिहेमापहेलदृभीप.

तेसाधातिस्त्वामनुस्मरतस्त्वांसदाचिंतयतोमेरुदयान्मनसःसर्पतुअपगच्छतुममममनोविषयेधासक्ति
परित्यज्यत्वय्येवसदातिष्ठत्वित्यर्थः यद्वा अविवेकीनांविषयेषुदृढायायादृशीधनिरसिसातादृशीविष
येषुविद्यमानाधीतिस्त्वामनुसमरतीमेरुदयान्मापसर्पतुमा पगच्छतुसदातिष्ठत्वित्यर्थः ३१

नवत्येवंपुराणोक्तौकिमायातमित्यतस्त्राह इतिन्यायइतिइतिन्यायेनपुराणोक्तन्यायेनसर्वस्मात्त्रोग्यजा
तात्पतिजायादिजक्षणाद्विरक्तधीःविरक्ताधार्यस्यासोविरक्तधीः पुरुषःस्तोत्रोग्यगोचरांधीतिंत्रोक्तर्यान्नि
ग्यसंरुत्यएवमात्मानंबुबुधेतेबोधमिकनि ४ एवमात्मन्येवधैर्योपसंहारेफलितंसदृष्टांतमाह स्वकंरत्नेनि य
मरःस्थरत्नःस्वर्णादिविषयेयथाऽधमशःसावधानोभवति एवंमुमुक्षुरप्यात्मनिविषयेनधमाद्यत्नःनवधा

इतिन्यायेनसर्वस्माद्भोग्यजाताद्विरक्तीक्तधीः उपसंरुत्यतांधीतिंत्रोक्तर्यैवंबुबुधाने ४ स्वकंरत्नंनवधूव
स्त्रसुवर्णादिषुपामरः त्रधमत्वोयथानत्नधमाद्यतिंत्रोक्तरि ५ काव्यनाटकतर्कादिभन्यस्मतिनिरे
नरं विजिगीषुर्यथातद्वन्मुमुक्षुःस्वविचारयेत् ६ जयायगोपासनादिकुरुतेश्रद्धयायथा स्वर्गादिवांछया
तद्वच्छ्रद्धासमन्वया ७ नंनकरोतिकिंतुतच्चिनयैवनिष्टतात्पर्यः य स्त्रनवधानात्मावनेवंब

कृतिर्दृष्टांतैःस्पष्टयति कावेति यथाविजिगीषुःधनिवादिजुयकामइहलोकत्रधानःसुरुचीनि
रंतरंकाव्यादीनभ्यस्यतिएवंमुमुक्षुरपिसदात्मानंविचारयेत् ६ यथावैदिकस्वर्गार्थीनक्षा
धनानिजयादीनाश्रद्धापुरःसरमनुतिष्ठतितथामुमुक्षुरपिमोक्षेच्छयाविश्रोतेत्रात्मनिविश्वासंकुर्यात् ७

योगीयोगन्यासवानन्त्रणिमाद्यैश्वर्यलोभेनेच्छयामहायासेनचित्तैकाग्र्यंयथासंपादयेत्तद्वदयमप्यात्मा
नंसदाविविच्यादेहादिन्योविविच्यजानीयादित्यर्थः ९ नचैवमेतेषांसदान्यासेनकिंफलमित्यत
आह कोशलानीति यथातेषांकाव्यंयद्वन्यासवतामन्यासपाटवेनतस्मिंस्तास्तास्मिन्विषयेकोशला
चित्तैकाग्र्यंयथायोगामहान्यासेनसाधयेत् यन्त्रणिमादिषुसंयमेनविविच्यात्मानं सदाया ९
कौशलानिविवृंतेषामन्यासन्यासपाटवात् अयातद्वदिवेकोऽस्याप्यन्यासादिरूपदृश्यते ए
विविच्यनात्मोक्ततत्वजात्यादिसंगता अवयव्यतिरेकान्सांक्षिप्यधृवसायते १०

निर्विवर्तितएवमस्यांविषियमुक्तोरन्यासाद्विवेकोदेहाकिंप्रत्यात्मनोनेदृज्ञानंविशदायतेस्पष्टंनव
ति ए विवेकवैशद्यस्यफलमाह विविंचतेचि अवयव्यतिरेकान्सांक्षिप्तोक्तः पारमार्थिकं स्वरूपंविवि
चतानोपेक्षोजडजडजातेरन्योदेहेनजानतापुरुषेणजाग्रदादिषुजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्वनुस्यू
सात्क्षिप्तसंगताध्यवसीयतेनिश्चीयतइत्यर्थः १०

अवयव्यतिरेकोदर्शयति यत्रयदिति जाग्रदादिषुमध्येयत्रयस्मिन्स्थानेजाग्रतिस्वप्नेसुप्तौवायत्कूटंसूक्ष्म
मानंदृश्यतेतित्रिविधंभोग्यंद्रष्टासाक्षिणंदृश्यतेऽनुभूयतेतत्तद्दृश्यंतत्रैवतस्मात्रैवावस्थायांतिष्ठतिनेतरत्र
नेतरस्मादवस्थायांनास्तिदृष्टानुसर्वत्राऽनुगततयावर्तनइत्यनुभवःसर्वसंमतः हिचसिद्धमेतदित्यर्थः ११
नकेवलमनुभवः किंत्वागमोपीत्यभिप्रायेणसयत्रत्रकिंचित्यश्यत्यनुभवागमस्तेनत्रवतिचसंगोह्यर्थंपुरुष

यत्रयद्दृश्यतेऽनुभूयतेजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु तत्रैवतन्नेतरत्रेत्यनुभूतिर्हिसंमता ११ सयत्रत्रेक्षतेकिं
चित्तेनानन्वागतोनवेत् दृष्टैवमुष्णंपायंचेत्येवंश्रुतिर्दिडिमः १२

सवाएतस्मिंश्चसादेरत्याचरित्वादृष्टैवमुष्णंचयापंचपुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतीत्यादिवाक्य
ह्यमर्थतःपठति सयत्रत्रेति सत्यत्रात्तत्रतत्सामवस्थायांयत्किंचिद्दृश्यमीक्षतेपश्यतितेनदृश्येना
नत्वागतोनवेदनुसत्यगतोनत्वेवकिंतुस्वयमेवावस्थांतरंगच्छतीत्यर्थः मुष्णंमुष्णकंजंतुरूपंचदृष्टैवाऽनादायेत्यर्थः १२

नोक्तं तत्त्वविवेचनपराणिश्रुत्यंतराणिदर्शयति जायदिति यस्मत्पञ्चानांनंदलक्षणं ब्रह्मसाक्षिरूपेणावस्थि
तंतज्जायदादिप्रपंचंप्रकाशनेप्रकाशयतितद्ब्रह्माहमस्मिनबुद्धिविद्यान्नासाद्यहमस्मीतिज्ञात्वाश्रुतयुक्ता
वात्मानिश्चित्यसर्वप्रतिबंधैः प्रमात्त्वकर्तृत्वादिभिः प्रमुच्यतेप्रकाशेनसर्वात्मनामुच्यते जायदादित्रयवस्था
स्वेकएवात्मामंतव्यः नि एवंविवेकज्ञानेनस्थानत्रयव्यतीतस्यावस्थान्तरादिविलक्षणस्यात्मनः पुनर्जन्मनविद्यते

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादित्रयंचयत्प्रकाशते तद्ब्रह्माहमितिज्ञात्वासर्वबंधैः प्रमुच्यते १३ एकएवात्मामंत
व्योजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्थानत्रयव्यतीतस्यपुनर्जन्मनविद्यते १४ त्रिषुधामसुयज्जोग्यंभोक्तृभो
ग्यंश्रयच्चवेत् तेभ्योविलक्षणः साक्षाच्चिन्मात्रोऽहंसदाशिवः १५

एतच्छरीरयातानंतरशरीरांतरप्राप्तिर्नास्तीत्यर्थः १४ त्रिष्विति त्रिषुधामसुत्रिषुस्थानेषुयज्जोग्यंस्थूल
प्रविविक्तानंदरूपंयच्चभोक्तृविश्वतैजसप्राज्ञरूपोयश्चभोगस्तद्भनुभवरूपश्चेतियेविद्यंतेतेभ्यः स्थानादि
त्रयविलक्षणेयस्मिन्मात्ररूपसाक्षीसदाशिवः निरतिशयानंदरूपत्वेनसर्वदृश्यैरनुमानैः परमात्मास्ति
सोऽहमस्मीत्यर्थः १५

एवंविवेकेनात्मतत्त्वेऽसंशयेनिश्चिते सतिभोक्तृत्वंकस्यैतत्राह एवंविवेकेचेतशेति याविज्ञानमयशब्देनाभिधाय
मानश्चिदाभासस्तस्यविकारित्वाद्भोक्तृत्वमित्यर्थः १६ ननुचिदाभासस्यभोक्तृत्वांगीकारेकस्यकामायेति वचो
भोक्तृत्वविवक्षयेतिपूर्वोक्तंव्याहन्येतेत्याशंक्यतस्यवचनस्ययारभ्याधिकरणस्यभोक्तृत्वयस्त्वभिनिवेशक
भोश्चिदाभासस्यमिथ्यात्वंसाधयति मायिकोयमिति त्वयंचिदाभासोमायिकोमृषात्मकःश्रुतेर्जीवेशावान्नै
सेनकरोतीतिश्रुतेःअनुभवादपिदृश्यादित्रितयमध्यवर्तित्वेनानुभूयमानत्वान्मायिकोमृषात्मकःश्रुतेर्जीवेशावान्नैत्वा न

एवंविवेचितेतत्त्वेविज्ञानमयशब्दितः चिदाभासोविकारीयोभोक्तृत्वंतस्यशिष्यते १६ मायिकोयंचि
दाभासःश्रुतेस्तुभवादपि इंद्रजालंजगत्प्रोक्तंतद्दृतःपात्ययंयतः १७ विलयोप्यस्यसुप्त्यादौसाक्षि
णाध्यनुभूयते एनादृशंस्वस्वभावंविविनक्तिपुनःपुनः १८

त्वात्मिथ्यास्तेजगत्यंतद्भूतत्वाद्स्यापिमिथ्यात्वंनदृष्टंभूयते विवक्षितिशेषः यस्माज्जगद्दृतः पाती
त्यतोमृषेतियोजना १७ अस्यजगतश्चविनाशित्वानुभवादपिमृषात्वमित्याह विलयोयीति मृत्स्नादिवादि
शब्दार्थः भवतुमृषात्वंततः किमित्यतआह एनादृशमिति यत्कूटस्थादिवेचितश्चिदाभासोमायिको
ज्ञानंतदात्मस्वभावंस्वतत्त्वमेनादृशंमृषात्मकंपुनःपुनर्विविनक्तिकूटस्थंद्विविद्यजानाति १८

ततोपि किमित्यत आह विवेच्यति स्वविनाशनिश्चयेनोद्गेष्यत्यावेदयंतमाह मुमुर्षुरिति १९ किंचपूर्ववद्देहं नोक्तेति भवद्भुमपि लज्जत इत्याह जिज्ञेतानि तर्हि रागोत्पत्त्यनंतरं प्रारब्धावसानमर्यंतं कथंचिद्वहतीत्य तस्माह स्त्रिनाम इति स्त्रियोज जितकिं श्रन्नेरानाम पिकर्म ज्ञानमतरति कैश्चिन्मनुजवत् प्रारब्धमश्नते त्याह यदा स्वस्येति स्वयंविद्वान्सः स्वस्यापि नोक्त्वं मंतुमहं नोक्तेति ज्ञातुं जिज्ञेति विलज्जनेयदा नरा विविच्य नाशं निश्चित्य पुनर्जोगं नवांछति मुमुर्षुः रागिणोऽनौ विवाहं कोन्निवांछति १९ जिज्ञेति यवहर्तुंचनोक्तोहमिति पूर्ववत् स्त्रिनाम इवक्षीणः किं श्रन्नारध्यमश्नते २० यदा स्वस्यापि नोक्तत्वं मंतुजिज्ञेत्ययंसदा साक्षिण्यारोपयेदेतदितिकैवकथाऽथा २१ इत्यन्निषेत्यनोक्तारमाक्षिपत्य विशंकया कस्यकामायेति ततः शरीराउज्वरोन्हि २२ एतत्स्वगतंनोक्तेत्वंसाक्षिण्यसंगेऽध्यारोपयेदितिहृथा कथाऽर्थशून्या कैवनकापीत्यर्थः २१ उक्तमर्थंश्रुत्या दृढंकरोति इत्यन्निषेत्येति कस्यकामायेतिश्रुतिरित्यर्थः कूटस्थस्यविद्वान्सस्यवा पारमार्थिकनोक्तत्वान्नावमन्निषेत्या विशंकयाशंकाराहित्येनन्नीक्तारमाक्षिपतिनिराकरोति भवत्वेवंनोक्ताक्षेपस्तत्तः किमित्यत आह तेनइति ज्वरोज्वरणंसंतापः २२

तत्त्विरा० २

राम० ८२

एवंत्रिष्वपिदेहेषुब्रह्मत्वंनिरूपायतेषामपिहेयत्वमाह एतेइति तत्रापिशरीरेषुप्रतीयमानाएतेब्रह्मरा:श
रीरै:सहोत्पन्नत्वेनस्वाभाविका:समता: स्वाभाविकत्वंव्यतिरेकमुखेनदृढयति वियोगेत्विति यत:का
रणादेतिर्ब्रह्मरेस्तेषांशरीराणांवियोगेतानिशरीराणिनासतएवनन्नवत्यत:स्वाभाविकाइत्यर्थ: २७ तत्र
दृष्टंतमाह ततोरिति २८ इदानीउक्तस्वेब्रह्मभावंकौमुतिकन्यायेनदर्शयिषुश्चिदाभासेतावत्

एतेब्रह्मरा:शरीरेष्वत्रिषुस्वाभाविकामता: वियोगेतुब्रह्मरेस्तानिशरीराणिएवनासते २७ ततोर्विशेषेत
पटोवालेभ्य:कंबलोयथा मृद्घटस्तथादेहोब्रह्मरेभ्योयीतिदृष्टतां २८ चिदाभासेस्वत:कोपिब्रा
ह्मणोनास्तियतश्चित: प्रकाशैकस्वभावत्वमेवदृश्यं नचेतरत् २९

ब्रह्मभावंदर्शयति चिदाभासश्चि चिदाभासेस्वत:शरीरत्रयगतब्रह्मरसंबंधमंतरेणकोपिज्वरोविद्य
ते कुटइत्यतआह यतश्चिति चित् प्रकाशैकस्वभावत्वंविवक्षुरनुभवसिद्धत्वात्तत्प्रतिबिंबस्यापिचिदा
भासस्यतथात्वमेष्टव्यमितिभाव: २९

यद्यंचिदाभासेब्रह्मभावउपपादितस्तदिदानीदर्शयति चिदाभासेति यदाचिदाभासेपिब्रह्मरा:नं
संभावंतेतदाभासाक्षिणिसंभवंतीकिमुक्तमितिभाव: नन्वहंब्रह्मास्मीत्यनुभवस्यकागतिरित्यतआ
ह एवमिति ३० एकतांमेनेइतिसंबंधेनोक्तमर्थंश्लोकपंचकेन साक्षिसत्यत्वमिति चिदाभास:स्वे

चिदाभासेपसंभाव्याब्रह्मरा:साक्षिणिकाकथा एवमप्येकतांमेनेचिदाभासोद्यविद्यया: ३० सा
क्षिसत्यत्वमध्यस्यस्वेनोपेते वपुष्टये नसर्ववास्तवंस्वरूपमितिमन्यते ३१ एतस्मिन्भ्रांति
कालेयंशरीरेब्रह्मरेषुब्रह्मस्वयं स्वयमेवब्रह्मास्मीतिमन्यतेहिकुटुंबिवत् ३२

स्वेनसहितेशरीरत्रयेसाक्षिणंसत्यत्वमध्यस्यतसर्वब्रह्मरवस्तुरूपत्वंस्वस्यवास्तवंरूपमितिमन्यत
इत्यर्थ: ३१ एवंभ्रांतिज्ञानेसतिकिंनवेत्यत्यतआह एतस्मिन्निति स्वयंचिदाभासोऽस्यांभ्रांति
वेलायांशरीरत्रयेब्रह्मरेस्वात्मन्यारोपयतीत्यर्थ: तत्रदृष्टंतमाह कुटुंबिवदिति ३२

दृष्टांतं विशदयति पुत्रेति ३३ एवंमविवेकदशायांविद्वान्मासेन्मोत्साहैरं घरर्षविवेकदशायांतद्भावंदर्शयति विविच्येति विद्वान्मासःकूटस्थस्वात्मानंशरीराण्यविविच्यनेदंनज्ञात्वादृश्यबंधमयवास्तवंस्वरूपमिमिनमन्यतइत्यक्तांन्तांतिंपरित्यज्यस्वस्यान्मासरूपत्वज्ञानेनस्वस्मिन्प्याहमकुर्वत्स्वस्यनिजरूपंज्ञानादिरहितंसाक्षिणं सदाचिंतयन्कस्मान्नशरीरमनुस्वज्वरेत्ज्वरकशरीरमनुसत्यस्वयंक

पुत्रहरेषुतप्यसुतप्यामीतियथाहथा मन्यतेषुरुषस्तद्वद्विद्वान्मासोप्यनिमन्यते ३३ विविच्यत्वां तिमुक्त्वात्वमप्यंगणयन्सदा चिंतयन्साक्षिणंकस्माद्धरीरमनुसंज्वरेत् ३४ त्वंयथाव स्कर्म्यादिज्ञानंहेतुःपलायने रज्जुज्ञानेऽहिधीध्वस्तोहतमप्यनुशोचति ३५

स्मासंज्वरेन्नसंज्वरेदेवेत्यर्थः ३४ त्वांतिज्ञानतत्त्वज्ञानयोर्हेतत्स्वकारणंत्वंदृष्टांतत्वदृशैनेनस्पष्टयति त्वंयथेति रज्वादौकल्पितस्पर्शादिज्ञानंपलायनेकारणंभवति त्वादिशब्देनस्वाणौकल्पितश्वोरोग्यधनेरत्यादिज्ञानेनतर्षादिबुद्धिनिवर्तीतद्विषयंशोचनमनुशोचति हयाहतंमयेत्यनुतप्यतइत्यर्थः ३५

साक्षिणंसदाचिंतयेत्युक्तंदृष्टांतेन दर्शयति मिथ्येति यथालोकेमिथ्यानियोगकर्त्रातदोषस्यत्रायश्चित्तमसिद्धंमिथ्यानियुक्तंपुनःसमाययति एवमयंविद्वान्मासोमिसाक्षिणंसंगात्मनिनीत्वात्वाद्यारोपलक्षणमिथ्यानियोगदोषत्रायश्चित्तार्थंसाक्षिणमात्मानंसमापयन्निवशरणंगतः ३६ तत्रैवदृष्टांतांतरमाह त्वादृत्तेति यथापापकारिणपुरुषेणवृत्तयापनुत्यर्थंत्रायश्चित्तमपायपनोदायविहितंस्नानादिकंत्रायश्चित्तमा

मिथ्यानियोगदोषस्यत्रायश्चित्तत्वसिद्धये समापयन्निवात्मानंसाक्षिणंसरणंगतः ३६ त्वादृत्तपापनुत्यर्थंस्नानाद्यावर्त्यतेयथा त्वाचर्त्तयन्निवध्यानंसदासाक्षिपरायणः ३७ उपस्थकुक्षिनीवेत्रपविलासेषुविलज्जते जाननोऽपेतपात्रासःस्वप्नत्यातोविलज्जति ३८ गृहीतोब्राह्मणश्नेहैःप्रायश्चित्तंचरन्पुनः लेछैःसकार्यतेनैवतथात्रासःशरीरकैः ३९

वर्त्मतेपुनःपुनरनुशोचतेतथाऽयम्
चिरंसाक्षिणंसंत्यज्यागेपणदोषपरिहारायध्यानंपरिवर्त्तयन्निवसदासाक्षिपरायणोभवति ३७ एवं साक्षिपरत्वंदृष्टांतैरुपवर्ण्यस्वगुणश्रवणापनेतजाड्यत्वंसदृष्टांतमाह उपस्थेति ३८ इदानीशरीरत्रयाद्विवेचितस्यविद्वान्मासस्यपुनस्तैःसहतादात्म्यन्नमाभावेदृष्टांतमाह गृहीतइति ३९

नकेवलंस्वापराधनिवृत्तयेसाक्ष्यनुसरणंकिंतुमहत्प्रयोजनसिध्यर्थमयीतिसिंहावलोकनन्यायेनसदृष्टांतमाह यौवराज्यइति राजानुकारीनत्वनिष्प्रजेवप्रजारंजनादिगुणवान्नवतीत्यर्थः ४० ननुयुवराजस्यराजानुसरणेसाम्राज्यंफलंदृष्टमेवंसाक्ष्यनुसरणेऽमुत्रतत्फलंदृष्टमित्याशंक्याह योब्रह्मेति सयोहवैतत्परंब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतिनास्याब्रह्मवित्कुलेभवतितरतिशोकंतरतिपाप्मानंगुहाग्रंथिभ्योविमुक्तोऽमृ

यौवराज्येस्थितोराजपुत्रःसाम्राज्यवांछया राजानुकारीभवतितथासाक्ष्यनुकार्यं ४० योब्रह्मवेदब्रह्मैवभवत्येषइतिश्रुतिं श्रुत्वातदेकचित्तःसन्ब्रह्मवेत्तिनचेतरत् ४१ देवत्वकामाद्यथाग्नौप्रविशंतियथातथा साक्षित्वेनावरोधायस्वविनाशंसवांछति ४२

तीभवतीतिशेषःश्रुतौब्रह्मभावादिरूपस्यफलं स्पश्रूयमाणत्वान्नत्फलंवांछयासाक्ष्यनुसरणेप्रवर्त्तनंफलक्रमित्यर्थः ४१ ननुब्रह्मज्ञानेनब्रह्मभाव राम० ९२
प्राप्तौविदुषोनासत्त्वमेवविनश्यदनःस्वनाशायकथंप्रवर्त्ततइत्याशंक्याह देवत्वकामादिति यथालोकेदेवत्वप्राप्तिकामानुष्यान्नयतन्वग्निप्रयागंगांगासंगमंप्रविशतिप्रवर्त्तते एवंसाक्षिरूपेणऽवस्थानजन्यब्रह्मस्वाधिक्यफलस्यविद्यमानत्वान्विदुषोनासत्वापगमहेतोर्ब्रह्मज्ञानेपिप्रवृत्तिर्घटतएवेत्यर्थः ४२

ननुतत्त्वज्ञानेनानासत्वमपगच्छतिवेत्कथंतत्त्वविज्जीवत्वव्यवहारइत्याशंक्यारब्धकर्मक्षयपर्यंतंनटुपपतिंसदृष्टांतमाह यावदितियथाऽभ्यासादिप्रविष्टःपुरुषोहादिनास्वदेहनाशपर्यंतंसः नरत्वंनरत्वव्यवहार्योप्यंतंनैवमुचति एवंशरीरकर्मक्षयपर्यंतंविज्ञानासत्वम्यवहारोनमिवर्त्तहमितिविपरीतइत्यर्थः ४३ ननुनोक्तलक्षणोपादानस्याज्ञानस्यनिवृत्त्यात्पुनः कर्थंनोगानुवृत्तिः कथंवामंत्रेहमितिविपरीतप्रतीतिरित्याशंक्याह

यावत्स्वदेहदाहंसनरत्वंनैवमुचति यावदारब्धदेहःस्यान्नाज्ञानत्वविमोचनं ४३ रज्जुज्ञानेपिकंपादिज्ञाने स्वोपशाम्यति पुनर्मंदांधकारेसारेज्जुःसिन्नीरगीभवेत् ४४ एवमारब्धनोगोपिज्ञानेःशाम्यतिनोहवात् नो गकालेकदाचिन्नुमत्योहमितिनासते ४५ नैतावतापराधेनतत्त्वज्ञानंविनश्यति जीवन्मुक्तिव्रतंनेदंकिंतुवस्तुस्थितिःखलु ४६

ज्ञानंपरंस्वतंत्रंनएतन्मंत्रावयंति रज्जुज्ञानेपिति ४४ ज्ञानेतिकेयोजयंति एवमिति ४५ननुपुनर्मर्त्यत्वबुद्धयेते नतत्त्वज्ञानंबाधतेत्याशंक्याह नैवंतावतेति कदाचिदहंमर्त्यइत्येवंविधोबोधोदयमात्रेणागमप्रमाणजनिततत्त्वज्ञानेनबाध्यतेकुतस्तत्पतत्राह जीवन्मुक्तीति इदंमर्त्यत्वबुद्ध्यपाकरणलक्षणंजीवन्मुक्तिव्रतंनियमेनातएवंनभवति किंतुसम्यक्ज्ञानेनबाधितमितिभावनानिवृत्तिरित्ययंवस्तुभावः अतःकदाचिन्मर्त्यत्वबुद्धयेपिपुनस्तत्त्वज्ञानांतरेण तस्यैवबाधत्वमितिभावः ४६ स्व२

भवतुरेकु सर्पादिस्थलेविपरीतज्ञाननिवृत्त्यर्थमपितत्कार्यकं धनुरत्रिः यद्वत्तद्वत्तेरशमिरशमस्तथेतिनाक्य
विचारजन्यज्ञानेनाज्ञानमनिवृत्तौतत्कार्यमुवृत्तिनोपलभ्यतेइत्याशंक्याह दृश्मोपिति दृश्मीत्यतिज्ञानोत्पत्ति
निमित्तरज्ज्वादिनपूर्वंकोरज्ञानमात्रंनिवर्त्तते नाऽनजन्यत्वेनवृत्तिमत्त्वमेवेत्यर्थः ४७ ननुज्ञानोत्तरकालं
पिसंसारोऽनुवर्त्तते मुक्तेः कुतः पुरुषेण प्रार्थितत्वांशंक्यमुक्तिर्लाभजन्यहर्षसन्तत्युच्छेदरूपाकारकस्य
दृश्मोपिनिवृत्तौऽपि दुःखधानेरोदनं निरोधवृणान्तुमासेनशनेःशाम्यतिनोतथा ४७ दृश्मोऽमतिला
भेनजाड्यंवृणव्यथा तिरोधत्तेमुक्तिलाभस्तथाधारध्वंसः स्वितां ४८ व्रतान्नादाद्यदाध्यासस्तदा
दान्त्येयोविशाम्यर्थि तेतत्त्वविचतां रससेवादिनेनक्तेन्द्रियान्योयथातथा ४९ शाम्यत्यौषधेना
यंश्रोमःस्ववृणेयथा नाशेनशाम्यत्यविद्यैवंमुच्यतेतेतथा ५० ५१ ५२
सत्यात्मपुरुषार्थतेति दृष्टांतपूर्वकमाह

शाम्यति ४८ जीवन्मुक्तिव्रतन्नोदमित्यादिकंतत्त्वतत्त्वाभावेकिंमायातमित्याह व्रतान्नादिति पुनः पुन र्विचारकरणेदृष्टांतमाह ॥२ ससेवेति यद्वारससेवितनरएकस्मिन्दिनेसुधापरिहारायपुनः पुनर्भोजने त दृढाभ्यासनिवृत्तयेपुनर्नविवेकःक्रियतामित्यर्थः ४७ ज्ञानेनाऽनिवर्त्यस्यचाध्यासकार्यस्यकेनतर्हिनि वृत्तिरित्याशंक्यनाऽनजन्येनपुरुषार्थेनवन्ध्येनिवृत्तिरित्याह शाम्यतीति ५०

अपरोक्षज्ञानशोकनिवृत्यारंभउच्यतेइमे वयंस्मोजीवन्मुक्तायेनात्मानंचेदिति श्रुतिरित्यनेनश्लोकेनात्मानंचेदि
जानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदित्यस्मिन्मंत्रेऽपरोक्षज्ञानशोकनि
वृत्त्योर्जीवन्मुक्तौहेतुत्वंनिर्दिष्टमितिहानीतन्निधानसूचितांजीवन्मुक्तिंलक्षयन्नज्ञानहर्षसन्तत्युच्छेदरूपा
ज्ञानुकीर्त्तनपूर्वकवक्तुमारभतेइत्यादिकिंमिच्छन्निति किंमिच्छन्निदानीं दैनान्दिनीयःशोकमोहः

किंमिच्छन्निति वाक्योक्तःशोकमोहउद्धृतः आत्मानमित्यद्यवक्ष्येषाषष्ठीदृष्टिस्तुसप्तमी ५१ सो
कुज्ञाविषयेस्तन्निरियेतन्निर्निरंकुशा कृतेकृत्यंधयणीयंधान्नमित्येवत्प्यति ५२
सएतान्नंयसंदर्शनेणोदरितोऽनिहितः एषाज्ञानमात्रनिस्तद्धिक्षेपश्चापरोक्षधीः आत्मानमित्यद्य
क्ष्यःस्तन्निरंकुशेत्यनेनशोकोनानिहितासुसप्तसुजीवावस्थासुषष्ठीत्याह आत्मानमित्यनेन सप्तम्यात्मा
यतइतिशेषः ५१ अपरोक्षज्ञानजन्यायास्तन्निरंकुशत्वंधनियोगिदर्शनपुरःसरंधनिजानीते सांकुशेति वि
षयजन्यायास्तन्निविषयांतरकामनयाकुंठितत्वासांकुशत्वमस्यास्तुतद्भावान्निरंकुशत्वं तद्वदृश्

हृतकृत्यत्वमेवोपपादयति ऐहिकेति स्वस्यविद्वत्त्वेत्वज्ञानोदयात्पूर्वमिहलोकेऽनुष्ठानयेऽनिष्पन्नयेचल
विवाग्निष्टोमादिकं स्वर्गादिसिद्धयेयागोपासनादिकं मोक्षसाधनज्ञानसिद्धयेश्रवणादिकंचेतिबहुविधंकर्तव्यमा
सीत्इदानींतुसंसारिकफलेच्छाजन्यावाहृत्प्रारब्धसाक्षात्कारस्यसिद्धत्वाद्वृतसर्वंहृषियागश्रवणादिकं कृतं
हृतंज्ञायमन्यूनइतः परमनुष्ठेयाबाधनावादित्यर्थः ५३ एवंहृतकृत्यत्वंउपपाद्यतत्फलंचन्यूनाधिक्

ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्धैमुक्तेश्चसिद्धये बहुकृत्यंपुरास्माभिन्नसर्वमधुनाहृतं ५३ तदेतत्कृत
कृत्यत्वंयतियोगिपुरःसरं श्रुतिसहस्रदर्शनायमेवेत्यपिनित्यशः ५४ दुःखिनोज्ञाःसंसरं
तुकामंपुत्राद्यपेक्षया परमानंदपूर्णाहंसंसरामिकिमिच्छया ५५

र्शयति तदेतदिति यतियोगिपुरःसरंयतियोग्यंतुसंधानपूर्वकंयथान्यवतितथाएवंवक्ष्यमाणंयकारेणस राम०
र्वज्ञतुत्यपति ५४ तदेवानुसंधानंप्रपंचयति दुःखिनोज्ञानइत्यादिना हृतकृत्यतयातत्तः प्राप्त ९४
प्राप्ततयापुनरित्यंतेग्राक्तनेःनग्रंथेन तत्रतावदैहिकसुखार्थिनोवेलक्षण्यंस्वस्यदर्शयति दुःखि
नइति ५५

स्वर्गाद्यर्थंकर्माद्यनुष्ठतत्यागेवैलक्षण्यमाह श्रुतिसहस्रेति ५६ ननुस्वार्थप्रवृत्यभावेपिपरार्थाप्रवृत्तिःकिंनं
स्यादित्याशंक्याधिकारान्नावात्रापिनास्तीत्याह व्याचक्षतामिति ५७ ननुस्वदेहनिर्वाहार्थंनिराहरण
दि

श्रुतिसहस्रंतुकर्माणिपरलोकंपियासवः सर्वलोकात्मकःकस्मादृतुनिष्ठाग्निर्किंचयं ५६ व्याच
क्षतांतेशास्त्राणिवेदानध्यापयंतुवा येऽत्राधिकारिणोमेतुनाधिकारोऽक्रियत्वतः ५७ निरा
निक्षेत्मानशोव्यंतेछमिनकृमिव इश्वरश्चेत्कल्पयंतिकिंमेस्यादल्पकल्पनात् ५८ दुः
जापुंजादिदृष्टेतान्यारोपित्वाक्रिना नान्यारोपितसंसारधर्मानेवमहंभजे ५९

दिकंपरलोकार्थंस्नानादिकंचनवताक्रियमाणंसुखलभ्यतेतोक्रियत्वमसिद्धमित्याशंक्यतदपिस्वदृष्टा
नैवास्तिकिंत्वन्यैरेवकल्पितमित्याह निरानक्षेति ५८ स्वल्पकल्पनयापिबाधोस्तीत्याशंक्यतद्भावेदृष्टां
तमाह गुंजापुंजादीति ५९

मनुष्जांतरे ज्ञानावेकर्मानुष्ठानंमाभूत्तत्वसाक्षात्काराय श्रवणादिकं कर्त्तव्य मेवेत्याशंक्याऽज्ञानाद्ध्यानावा कुर्व
२णादिकर्त्तृत्वमपिनास्तीत्याह श्रुएवंत्विति ज्ञातत्वाज्ज्ञानंब्रह्मात्मैकत्वज्ञप्तिरूपंतत्वंयैस्तेतथाभूताः
श्रवणंकुर्वंतुतत्किमन्यथावेतिसंशयवंतोमननंकुर्वंतुमाभूत्तदुभयाभावान्नोचेत्तत्रप्रवृत्तिरित्यर्थः
६० माभूताश्रवणमननेविपर्ययनिरासार्थंनिदिध्यासनंकर्त्तव्यमितिज्ञाशंक्यदेहादावात्मबुद्धिर्जन्तूणस्य

श्रुएवंत्वज्ञाततत्वास्तेजानन्कस्माद्देहोऽहं मन्यंतांसंशयापन्नानमन्येहमसंशयः ६० विपर्यस्तो
निदिध्यासेत्किंध्यानमविपर्यये देहात्मत्वविपर्यासंनकदाचिज्जाम्यहं ६१ श्रहंमनुष्यइत्यादिव्यव
हारोविनाप्यमुं विपर्यासंचिरान्यस्तवासनातोऽचकल्पते ६२ प्रारब्धकर्मणिज्ञानीव्यवहारोनिवर्त्तते
कर्माज्ञयेत्वसौनैवज्ञाम्येज्ञानसहस्रतः ६३ विपर्ययस्यानावात्तदपिनानुष्ठेयमित्याह विप

तृप्तिदीप· २

र्यस्तइति ६१ ननुविपर्ययाभावेऽहंमनुष्यइतिव्यवहारःकथंवर्त्तत इत्याशंक्यवासनावशाद्भवतीत्याह
श्रहंमनुष्यइति ६२ तर्ह्यस्यव्यवहारस्यनिवृत्तिसिद्ध्येध्यानंसंपाद्यमित्याशंक्यप्रारब्धक्षयमंतरेणास्य
निवृत्तिर्नास्तीत्याह प्रारब्धकर्मणीति ६३

ननुप्रारब्धानिमित्तकस्यापिव्यवहारस्यविरंतनत्वायध्यानंकर्त्तव्यमेवेत्याशंक्यव्यवहारस्याऽबंधकत्वदर्शनान्नतन्नि
वृत्तयेध्यानमनुष्ठेयमित्याह विरजत्वमिति ६४ ध्यानस्याकर्त्तव्यत्वेपिविक्षेपैर्यपरिहारायसमाधिःकर्त्तव्य
इत्याशंक्यविक्षेपसमाधानयोर्मनोधर्मत्वान्नविक्षेपनिवारकेपिसमाधौसमाधिकारइत्याह विक्षेपइति
६५ ननुसमाधिफलमनुभवःसंपाद्यनीयइत्याशंक्यतत्स्वरूपत्वान्नसंपाद्यइत्याह नित्यानुभवे

विरजत्वंव्यवहृतेरिष्टंचेद्ध्यानमस्तुते श्रबाधिकांव्यवहृतिंपश्यंध्यायाम्यहंकृतः ६४ विक्षेपोनास्ति
यस्मान्मेनसमाधिस्तस्तोमम विक्षेपोवासमाधिर्वामनसःस्याद्विकारिणः ६५ नित्यानुभावरूप
स्यकोमेऽनानुभवःइत्थंकृतंकृत्यंज्ञानमेवंप्राप्तमित्येवनिश्चयः ६६ व्यवहारोलौकिकोवाशास्त्री
योवान्यथापिवा ममाकर्तुरजेपस्ययथाप्रारब्धंप्रवर्त्तता ६७

ति उपपादितंकृतकृत्यत्वंनिगमयति
कृतंकृत्यमिति ६६ एवंसर्वत्रकर्त्तृत्वान्नानुगमेऽनियतप्रवृत्तित्वंप्रसज्येतेत्याशंक्याप्रारब्धवशात्प्रा न्
मनियतप्रवृत्तित्वमंगीकरोति व्यवहारइति लौकिकोनित्यनैमित्तिकादिःशास्त्रीयोजपसमाध्यादिरन्यथापिवा
प्रतिषिद्धहिंसादिर्वाव्यवहारःकर्त्तृत्वंनोल्लंघ्यतहि तत्समप्रारब्धकर्मानतिक्रम्यप्रवर्त्ततामित्यर्थः ६७

एवंवस्तुतत्वमनिधायबोधवाहेनाह ग्रथवेति जोकानुग्रहकाम्ययाशास्त्रप्रवृत्तेरुच्येत्पर्थः ६८ शास्त्रायएव मा
र्गोपवर्त्तनांगीकारेतर्हितदभिमानपक्षोविकारःस्यादेवेत्याशंक्याह देवार्चनेत्यादिनाश्लोकद्वयेन तारंपरा

ग्रथवाकृतकृत्योपिजोकानुग्रहकाम्यया शास्त्रीयेणैवर्त्मनार्गणवर्त्तेहंकाममन्नतिः ६९ देवार्चनस्नान
शौचनित्यादौवर्त्ततांवपुः तारंजपतुवाहरत्पठन्वाम्नायमस्तकं ६९ विष्णुंध्यायतुधार्यशास्त्रमानंदविजी
यतां साग्रहंकिंविदध्यत्रनकुर्वेनाप्यधिकारये ७० एवंचकलहःकुत्रसन्नवेत्कर्मिणोमम विनिन्नविषय
त्वेनपूर्वापरसमुच्चयवत् ७१ वपुर्वाग्पीपुनिर्बंधःकर्मिणेनानुसाक्षिणि ज्ञानिनःसाक्षजेपत्वेनिर्बंधोने
तरत्रहि ७२ एवंचान्योन्यहानांनानिज्ञोबधिराविव विवदेतांबुधिमंतोहसंत्येवविलोकतो ७३

वेदात्मायमस्तकंवेदांतशास्त्रं ६९ ७० फलितमाह एवंचेति ७१ विनिन्नविषयत्वमेवस्पष्टयति वपुरि
ति ७२ ग्रथापियोज्ञानिकर्मिणेकलहंकुर्वानेतोविद्वद्भिःपरिहसनीयावित्याह एवंचान्योन्येति ७३

कुतःपरिहास्यत्वमित्याशंक्यनिर्विषयकलहकारित्वादित्याह कान्यां यंकर्मोति कर्मिणंसाक्षिणं
कर्मानुष्ठानोपयोगिदेहवाद्बुद्धितिरिक्तंपत्यगात्मानंनविजानातितत्वविदःतस्यबलवत्त्वेबुद्धेःकर्मणः
कर्मानुष्ठानेकिंहीयते ७४ देहेतिज्ञानिनामिथ्यात्वज्ञायरित्यक्तात्मिदेहवाग्बुद्धिवृत्तिःकर्मानुष्ठा
नेज्ञानिनोवाकिंहीयतेग्रज्ञानोनिर्विषयकलहकारिणोःपरिहसनीयत्वमित्यर्थः ७५ कर्मानु

कैयंकर्मोनिविजानातिसाक्षिणंतस्यतत्ववित् बलवंबुध्यतांतत्रकर्मिणःकिंविहीयते ७४ दे
हवाग्बुद्धयस्तुकाज्ञानिनाऽनात्मबुद्धितः किंनोपवर्त्तयत्वाज्ञानिर्ज्ञानिनोहीयतेऽत्रकिं ७५ पर
त्रिवोपियुक्तावेत्रिवृत्तिःक्वोपयुज्यते बोधहेतुर्निवृत्तिश्चेद्बुध्यतांतत्रतेनरा ७६ ॥ ६

ज्ञानंप्रयोजनशून्यत्वान्नज्ञानिनाऽनुकाम्यतइतिशंकते परवृत्तिरिति उपयोगान्नावोनिवृ
त्तावपिसमान्नइतिपरिहरति निवृत्तिरिति निवृत्तेबोधहेतुत्वान्नोपयोगान्नावइतिशंकते बो
धहेतुरिति नहिपरवृत्तिरपिबुध्यसाहेतुत्वाऽनुपयोगवतीत्याह बुध्यतामिति ७६ श्रोतुरवे

ननु ब्रह्मस्वबुद्ध्यारोपात्प्रपंचेरज्वयोगित्वमितिपुनः शंकते ब्रह्मसेदिति तर्हिब्रह्मस्यपुनर्बो धाभावान्नहेतुर्निवृत्तिरपिब्रह्मण्यत्ययोगिनीत्याह नाध्यासाविति सहजातस्य बोध्यस्य स्थिरत्वायनिवृत्तिरपेक्ष्यतइत्याशंक्यास्थिरत्वंबाधकाभावमपेक्ष्यतेनसाधनांतरमित्याह अबाधा

बुद्ध्यैनबुद्ध्यसेननाध्यासीबुद्ध्यतेपुनः अबाधाद्बुद्धवर्त्ते
तबोधेनत्वन्यसाधनात् ७७ नाविद्यानापितत्कार्यंबोधं
बाधितुमर्हति पुरैवतत्त्वबोधेनबाधितेतेउन्नेयतः ७८

इति वाक्यप्रमाणजन्यंज्ञानस्यबलवताप्रमाणेनबाधकाभावाद्बुद्धिःस्यादेवातोनसा धनांतरंतदर्थमपेक्ष्यमित्यर्थः ७७ ननुप्रमाणांतरेणबाधाभावेपविद्यायातत्कार्येणकर्त्रात्मा ध्यासेनबाधाःस्यादित्याशंक्याह नाविद्येति तत्रहेतुमाह पुरैवेति ७८

ननुअविद्यायाबाधितत्वेपितत्कार्यस्यप्रतीयमानस्यबाधितत्वासंभवात्तेनबोधस्यबाधोनेतिशं क्योद्यानिवृत्तेरेवतत्सत्यापिबाधितत्वात्तेनापिबाधःशंकितुंशक्यइत्याह बाधितमिति तत्रदृष्टांतमाह जीवन्निति आयुर्मशकः ७९ दृष्टांतेनतत्त्वबोधस्यबाधाभावंकैमुतिकन्यायप्रदर्शनेनदृढयितुं तद्दृष्टांतमाह अपिति यःसमर्थःपाशुपतास्त्रेणविश्वोपिन्नमारचेल्लिंजसनिष्कलेषुविभुन्नां बाधितंदृढपतामत्रैस्तेनबाधेनशक्यते जीवन्नायुर्नमार्ज्यारंहंतिहन्यात्कथंमनः ७९ अपिपा शुपतास्त्रेणविश्वंभ्रेन्नमारयः निष्कलेषुविभुन्नांगोनंत्स्यतीत्यत्रकाप्रमा ८० आदावविद्य यात्रित्रैःस्वकार्यैर्जन्यमाणयाधुनाबोधेजयस्योद्यदृढोबाधतांकथं ८१ गोःशाल्यरहितेक्षेत्रे व्यधिकरेहः सन्नंहनीतिनाशंचाप्स्यतीत्यत्रकाप्रमाणंनास्तीत्यर्थः ८० दृष्टांतसिद्धमर्थंदार्ष्टा तिकेयोजयति आदाविति आदौविद्यासासमयेचित्रैर्बहुविधैःस्वकार्यैःप्रमातृत्वंनाकृत्वाभिनि र्जन्यमाणयाविद्यमानयाविद्ययाबोधेसुदृढतांतामजयन् सएवाभ्यासयोगेनसुदृढोऽधदृष्टानी मविद्यानिवृत्तौसत्यांनिर्मूलेनतत्कार्येणाध्यासेनबाकथंबाधतांनकथमपिबाध्येतइत्यर्थः ८१

उपपादितमर्थंश्रोत्रबुध्यारोहायरूपकेणाह तिष्ठंतिति ९२ ननुतेवंब्रह्मतेकिमागतमित्यत्राह यएवमिति यःपुमानेवमुक्तप्रकारेणतिष्ठतेविद्यातत्कार्यज्ञानकेनबोधेनब्रह्मात्मैक्यतत्त्वे ननुवियुज्यतेनेकथंविवियुक्तोभवतित्यस्यसंदेहादिनिष्ठायाब्रह्मैवास्मीत्यवानिष्ठात्वाकिंनकिंमयाकृतमनिष्ठेत्यर्थः ९३ तर्हिज्ञानिवद्ज्ञानिनोपिब्रह्मात्मावाग्रहोनयुक्तइत्याशंक्याह ब्रह्मवित्तु

तिष्ठंतत्तज्ज्ञानतत्कार्यज्ञाबाबोधेनसंहरिताः ननीतिबोधसंज्ञाजःकीर्तिःप्रकृतसंस्तुतेः ९२ यएवमतिश्रेष्ठेणबोधेननवियुज्यते ब्रह्मात्मावानिष्ठात्मावादेहादिगतयास्यकिं ९३ ब्रह्मात्मावाग्रहोन्मायोबोधहीनस्यसर्वथा स्वर्गायवापवर्गायचनितंयंतोन्यिः ९४ विद्वांश्चेत्तादृशांमध्येतिष्ठेत्तत्तुशेषतः कायेनमनसावाचाकारोत्येवाखिलाक्रियाः ९५

थिनि तत्रोपपत्तिमाह स्वर्गायवेति ९४ विदुषस्त्राग्रहोनयुक्तइत्युक्तंतर्हि कर्मिणांमध्येवर्त्तमानेननेनकिंकर्त्तव्यमित्यत्राह विद्वांश्चेदिति विद्वांस्तादृशांकर्मिणांमध्येतिष्ठेत्तत्तच्छेषतस्तेषामनुसारेणशमादिसर्वाक्रियाःकरोत्येवनतुकर्मिणोनिवारयेदित्यर्थः ९५

त्रस्येवंतत्त्वबुद्धेस्तन्मध्येऽवस्थितस्यकृत्यमाह एषइति एषविद्वान्बुद्धेःस्थानांमध्येयदातिष्ठेत्तदातिष्ठेदेषाबुद्धेस्थानांबोधायतत्त्वज्ञानजननायताःक्रियाःदुषयत्स्वयमपित्यजत्तु ९६ कुतएवंकर्त्तव्यमित्यत्राह अविद्वदिति अज्ञानपक्षसारेणज्ञानिनोवर्त्तनमुचितंकृपालुत्वात्तेषामनुकं

एषमध्येबुद्धेस्थानांयदातिष्ठेत्तदाबुनः बोधायैषांक्रियाःसर्वादुषयंत्यजेत्स्वयं ९६ अविद्वत्पक्षसारेणवृत्तिर्बुधस्ययुज्यते स्तनंधयानुसारेणवर्त्ततेतत्पितायतः ९७ अधिष्ठितस्तादृतोवा बाबालेनस्थपितातद्वा नाक्रिश्चानिनकर्त्तव्येन्नबालंधत्युतजानयेत् ९८ निदितःस्तूयमानोबा विद्वानज्ञैर्ननिंदति नस्तोतिकिंतुतेषांस्याद्यथाबोधस्तथाचरेत् ९९ ब्रह्मवित्तु

वः एवकृष्णमित्यत्रार्थे स्तनंधयेति स्तनंधयाःस्तनपानकर्त्तारःशिशवइत्यर्थः ९७ पिता स्तनंधयानुसारित्वेनवर्त्तयतीति अधिष्ठितइति ९८ दार्ष्टांतिकेयोजयति निंदितइति विद्वान् ज्ञैर्निंदितःस्तूयमानोवास्वयंनानंदतिनस्तोतिकिंतेषांस्याज्ज्ञानिनोयथाबोधस्तथाचरेत् ९९

एकाचरणेनिमित्तमाह येनाघमिति अथमज्ञानीत्वात्मिन्लोकेविदुषोयेनशास्त्रेणनटने
नाचरणेनबुध्यतेतत्त्वमवगच्छतितदाचरणेनकर्तव्यमेव तर्हिनटवत्कायांतरमपि
सञ्चेतेत्यतआह अज्ञानबोधादिति यतस्तत्त्वविद्योऽत्रलोकेऽज्ञानबोधादन्यत्कर्तव्यंनैवा

येनार्यनटेनात्रबुध्यतेकार्यमेवतत् अज्ञानबोधान्नैवान्यत्कार्यमस्त्यत्रतत्वि
द्; ९० कृतेवैकृत्यतयात्मन्नाप्तप्राप्यतयानुनः तृप्यन्तेवत्वज्ञमनसामन्य
तैसौनिरंतरं ९१ स्मतस्तद्वत्सरणेनतत्त्वबोधनंकर्तव्य राम
मित्यर्थः ९० इत्थंविषमाणएवोत्तरार्धमाह कृतकृत्यतयेति अत्रोदाहरणपूर्वोक्तश्लोका ९०
र्थेकृतकृत्यतयाकृतंकृत्यजातेयेनासौकृतकृत्यस्तस्यभावस्तत्ताकृतयातद्वत्सन्तुनर्वत्समा
नप्रकारेणप्राप्तप्राप्यतयाप्राप्तंप्राप्यंयेनसप्राप्तप्राप्यस्तस्यभावस्तत्ताप्राप्तयातृप्यन्तृप्तीनव
ज्ञस्यमनसानिरंतरमेवंमन्यते ९१ राम

किमन्यदत्यतआह ॥ धन्योहमित्यादिना ॥ धन्यःकृतार्थः ॥ ब्रह्मानंदोविज्ञानमेस्यादि त्यमनवरतंस्वात्मानं
स्वस्यनिजंरूपंपश्यतोघनवच्छिन्नप्रमात्मानमंजसासाक्षाद्योवेत्तिजानातिसोधन्यइत्यर्थः ॥ एवमात्म
ज्ञानजोप्रतिमित्यादुमिमभिधायतत्फलजाप्रतिमित्यादिनातोदरमिति ॥ धन्योहमिति ॥ ब्रह्मानंदोब्रह्मसु
खानंदःमेस्यादविज्ञातिस्यदृश्यघाभवतिनयास्फुरतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥ एवमिदृशीप्राप्तुष्टिमभिधायानिदृनिर

धन्योहंधन्योहंनिसंस्वानंजसावेति ॥ धन्योहंधन्योहंब्रह्मानंदोविज्ञातिमेस्यदृशं ॥ ९३ ॥ धन्योहंधन्योहंदुःखं
संसारिकंनवीक्षेऽद्य ॥ धन्योहंधन्योहंस्वस्याज्ञानंपजाग्यितंक्वापि ॥ ९३ ॥ धन्योहंधन्योहंकर्तव्यंमेनविद्यते
किंचिन्न ॥ धन्योहंधन्योहंप्राप्तव्यंसर्वमद्यमेपन्नं ॥ ९४ ॥ धन्योहंधन्योहंकृतंमेकोपमाभवेल्लोके ॥ धन्योहंध
न्योहंधन्यःपुनःपुनर्धन्यः ॥ ९५ ॥

सावित्युष्णीतात्मानंधन्योहमिति ॥ अद्यदेहादिदुःखंदुःखस्वरू
पंसमारंनवीक्षेनपश्यामि ॥ कुतः स्वात्मनोनिष्कारणमाह ॥ धन्योहमिति ॥ अज्ञानेकदा
मनाज्ञमज्ञानंतत्कार्यंविपत्तिर्यस्यनष्टइत्यर्थः ॥ अज्ञानविरहिकुतस्तत्कृतंदुःखंनानाप्रकारंवदर्शयति
॥ धन्योहंमिति ॥ ९४ ॥ इदानींकृतकृत्यत्वमित्यादिनाज्ञानस्यनिरतिशयत्वम

वादर्शनानुदिरेवपरिस्फुरतीतिदर्शयति॥धन्योहमिति॥९६॥अस्यसर्वकार[illegible]परिपाकमनु
स्मृत्यतुष्यतीत्याह॥अहोपुण्यमिति॥एवंविधपुण्यसंपादकमात्मानमनुस्मृत्यतुष्यति॥अहोइति॥९६॥६
दानोसम्यग्ज्ञानसाधनैर्गुरुस्तानुपवेदारमाचार्यैर्वानुस्मृत्यतुष्यति॥अहोगुरुरिति॥पुनश्चगुरु
जनसंज्ञानेनज्ञानंसुखंचानुस्मृत्यसंतुष्यति॥अहोज्ञानमिति॥९७॥अंधाभ्यासफलमाह॥हतीति॥२०८

अहोपुण्यमहोपुण्यंफलितंफलितंइदं॥अस्यपुण्यस्यसंपन्नेरहोवयमहोवयं॥९६॥अहोगुरुरहो
गुरुरहोगुरुरहोगुरुः॥अहोज्ञानमहोज्ञानमहोसुखमहोसुखं॥९७॥तृप्तिदीपनिर्मनिस्थेनुसंदध
तेबुधः॥ब्रह्मानंदेनिमज्जंतस्तिष्ठन्तेब्रह्मनुनिरंतरं॥२०८॥ ॥इतितृप्तिदीपःप्रकरणं॥२१॥ ॥

॥॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकिंकरेणरामकृष्ण
नवविदुषाविरचितातृप्तिदीपव्याख्यासमाप्ता॥ ॥ज्ञास्याम्यहंकेनविदात्मतत्त्वमितिस्थितेस्तर्वमहोइदानीं॥ज्ञा
नेप्रसादात्मम[illegible]श्रीकेकावीराजंगुरुराजमीडे १